

Anna Maria Gruenfelder

NEPOŽELJNI GOSTI. ŽIDOVSKÉ IZBJEGLICE U JUGOSLAVIJI (1938–1945)

Apstrakt: U radu je predstavljena sudbina Židovki i Židova koji su od 1933., poglavito od 1938. godine, tražili utočište u Kraljevini Jugoslaviji. Fokus istraživanja je bio na Dravskoj i Savskoj banovini jer su dvije sjeverne jugoslavenske banovine već od 1933. bile izložene jakom pritisku imigranata sa austrijskih, mađarskih i talijanskih granica. Istraživanje je usmjereno na sudbine pojedinaca. Jedan od glavnih izvora su bile potjernice jugoslavenske policije za ilegalnim imigrantima. Slijedeći njihove tragove, bilo je moguće pojedine osobe pratiti i kroz arhivske fondove koji se odnose na period Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji i ustanoviti uspješne bijegove ili njihovo odvođenje u logore i nasilnu smrt. U drugom dijelu rada dati su podaci gdje se, kada i na koji način gube tragovi, odnosno gdje su i kako nastradali pojedinci. Rad je zasnovan na istraživanjima fondova Arhiva Republike Slovenije, Biskupskog arhiva u Ljubljani, Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, arhiva u Rijeci i Splitu. Korišćena su i sjećanja savremenika i periodika.

ključne reči: Židovi, izbjeglice, Treći Reich, Austrija, Kraljevina Jugoslavija, Drugi svjetski rat, logori, Nezavisna Država Hrvatska, Italija, Narodnooslobodilački pokret.

Kad u naše vrijeme novine izvještavaju o otkrivenim slučajevima krijumčarenja ljudi, uglavnom u dotrajalim brodovima, opasnim po život, a kratim ilegalnim imigrantima, ne mogu a da ne mislim na rizike kojima su se izložili životno ugroženi Židovi, koji su od 1933. bježali iz nacionalsocijalističke Njemačke, a 1938. i iz Austrije pripojene Njemačkoj. Spektakularno tragični smrtni slučajevi ilegalnih imigranata na vanjskim granicama Europske unije upozoravaju na činjenicu da restriktivni uvjeti

za dobivanje ulaznih dozvola povlače za sobom porast ilegalnih prijelaza granica. Od 1938. godine na dalje, na njemačko (austrijsko)-jugoslaven-skoj, mađarsko-jugoslaven-skoj i jugoslaven-sko-talijanskoj granici cvale su ilegalne migracije i krijumčarenje ljudi. To su bile kriminalne aktivnosti ljudi notorno u sukobu sa zakonom, ali, sa stanovišta izbjeglica, uspješne.

Bijeg Židova iz Njemačkog Reicha i Austrije u Kraljevinu Jugoslaviju, gdje su do pripojenja Njemačkoj boravili kao „nepoželjni gosti“ u relativnoj sigurnosti od nacista, za nekoliko stotina njih nije imao sretan kraj. Sjećanja iz prve ruke, bivših izbjeglica na boravku u Jugoslaviji, ima malo – ali zato se jugoslaven-ski suvremenici sjećaju susreta s njima. Neke se sudbine mogu rekonstruirati iz autobiografskih zapisa svjedoka vremena, pa čak „pratiti“ preživjele kroz akcije spašavanja, evakuiranja i novog početka u socijalističkoj Jugoslaviji. Branko Polić¹ i Slavko Goldstein² sjećaju se roditeljevih prijatelja i znanaca, poslovnih partnera i kolega sa studija, koji su se na putu u egzil zaustavili u Zagrebu i Karlovcu. Fritz Lunzer, profesor Bečkog konzervatorija, došao je u dom obitelji Polić po preporuci poslovnog partnera Artura Polića, te je sa svojim domaćinima u ljetu 1941. krenuo u bijeg pod talijansku zaštitu. Prošavši s njima kroz logore u Kraljevici i u Kaboru na Rabu, pridružio se partizanima zajedno s Polićevima, da bi, naposljetku, u Polićevu domu izgradio svoju poslijeratnu glazbeničku karijeru. Fritz Lunzer i nekolicina drugih austrijskih Židova koji su izmakli progonu ustaškog režima, pobjegavši u partizane, odužili su se za svoje spašavanje novoj Jugoslaviji, preuzevši zadatke utvrđivanja ratnih zločina. Bijeg Židova u Kraljevinu Jugoslaviju povjesničari izvan zemalja nasljednica bivše Jugoslavije nisu obrađivali – s izuzetkom tragično okončanog „Kladovskog transporta“.³ Iako o logorima NDH postoji obimna literatura, rijetko gdje se pojavljuju strani Židovi, pogotovo ne kao pojedinci.

¹Branko Polić, *Vjetrenjasta klepsidra. Autobiografski zapisi (1924–1941)*, Zagreb, 2004., 267, 406; Branko Polić, *Imao sam sreću. Autobiografski zapisi (1. 11. 1942–22. 12. 1945)*, Zagreb, 2006.

²Slavko Goldstein, *1941: Godina koja se vraća*, 2. izdanje, Zagreb 2007., 26.

³Gabriele Anderl, Walter Manoschek, *Gescheiterte Flucht. Der „Kladovo-Transport“ auf dem Weg nach Palästina 1939–1942*, Wien 2001. Vidi i srpsko/engleski Zbornik okruglog stola „Kladovo transport“, Beograd 2006, naročito slijedeće napise: Šaker, Haim, *Slučaj Kladovo–Šabac (Dve knjige i jedan prikaz)*, 190–217; Ristović, Milan, *Turisti pod sumnjom. O jednom vidu politike Kraljevine Jugoslavije prema jevrejskim izbjeglicama 1938–1941. godine*, 170–189; Lebl, Ženi, *Tragedija transporta Kladovo–Šabac Odbor za pomoć emigrantima*, 102–163.

Židovski imigranti su izabrali Jugoslaviju ili za tranzit ili za ostanje i zasnivanje nove egzistencije. Od 1933. nastojali su se osigurati od protjerivanja iz zemlje ili nasilnog vraćanja u Reich, čak i sitnim kriminalom (npr. krivotvorenjem osobnih dokumenata ili neprijavlivanjem boravka). Stoga se može pretpostavljati da oni, pod pritiskom legaliziranog šikaniranja, svoju odluku o nastavku bekstva nisu mogli donijeti slobodno i dobrovoljno. Što su se duže kolebali, to je odluka na dalji bijeg bila teža. Tradicionalne imigracijske zemlje u Europi – Švicarska, Nizozemska, Belgija – zaošttravale su svoje imigracijske zakone, poošttravale ulazne kvote i zahtijevale sve veće iznose za novčane depozite. Iz primjera nekolicine njemačkih Židova koji su u Jugoslaviji tražili mogućnosti – i uspjeli – zasnovati novu egzistenciju, može se zaključiti da su ljudi bježali, a ne „emigrirali“ planski, s novim ciljevima i novom domovinom na vidiku. Riskirali su put u neizvjesnost. Zato se u tekstu dosljedno rabi pojam „izbjeglice“, a ne „emigranti“, iako su se jugoslavenske vlasti držale ovog potonjeg pojma. I prividno „ekonomska“ emigracija iz Reicha bila je motivirana besperspektivnošću.

I. „ČIŠĆENJE OD ŽIDOVA“

I.1. Metode „čišćenja“

U Austriji nakon pripojenja Njemačkom Reichu („Anschlussa“), kad je naziv zemlje promijenjen najprije u „Ostmark“, a zatim od 1. IV. 1938. u „Alpen- und Donaugau“, represija nad Židovima razvijala se rapidno. Brzina se mjerila mjesecima i tjednima – za razliku od situacije u Njemačkome Reichu, gdje se radilo o periodu od pet godina. Otpustima s radnih mjesta, oduzimanjem trgovina i tvornica, ali i stečenih socijalnih prava, nacisti su prisiljavali Židove da napuste zemlju. Diskriminacija se protezala i na strane državljane, od kojih je od 1933./1934. značajan broj iz Njemačkog Reicha zatražio utočište upravo u Austriji. Demografske promjene pokazuju da se između 1933. i 1938. broj Židova rođenih u Austriji smanjio za 9.500 osoba, dočim je u istom razdoblju u Austriju stiglo više od 9000 stranih Židova (mahom iz Njemačkog Reicha), bježeći pred rastućim terorom, u strahu za život i egzistenciju.

U prvoj polovini 1938., nacionalsocijalističke vlasti, kako u samome Reichu, tako i u Austriji, „rješavale“ su „Židovsko pitanje“ pritiscima na židovske sugrađane, administrativnim šikanama i obespravljivanjem, ne bi li ih prisilile na „dobrovoljno“ napuštanje svoje domovine. Kako je

to sarkastično izrazio odvjetnik Albert Drach, koji se sa svršenim pravnim fakultetom i diplomom nije mogao zaposliti: liječnici, odvjetnici, bilježnici, inženjeri, znanstvenici svih disciplina nalazili su se odjednom pred zatvorenim vratima kancelarija, knjižnica, laboratorija, klinika. Nacistički slogan „*Juda verrecke*“ („*Čifute krepaj!*“) nacističke su vlasti – nižerangirani činovnici tada već „bivše Austrije“ tijekom 1938. godine čitali kao „*Juda verreise*“ („*Čifute putuj!*“). Njihovi su – njemački – pretpostavljeni ubrzo ispravljali krivu interpretaciju „na način da ga žrtve ove pogreške zauvijek shvate i zapamte“. Potencijalnim bi putnicima odobravali tek minimalni novac za put, 10 Reichsmaraka po osobi, ne bi li prihvatne zemlje odvratile od namjere da putnicima namjernicima bez sredstava i perspektive pružaju utočište. Sam Drach je izabrao Jugoslaviju, samo zato što se pročulo da se ondje može doći do viza za afričke zemlje, i zato što su njegovi roditelji imali rodbinu i znance u Splitu, koji bi mu mogli pomoći dokopati se vize. Oni su mu stvarno i pomogli pribavivši mu vizu i brodsku kartu za Marseille.⁴

Albert Drach je sazeo iskustva nekoliko tisuća njegovih sunarodnjaka, koji su se suočavali s činjenicom da je Jugoslavija u isto vrijeme uvela obavezne ulazne vize. Svoje austrijske putovnice morali su predati Gestapou, jer su od 1. IV. 1938. izgubile važnost. Policija bi im zatim izdala valjane putovnice, čak i s dozvolama za ponovni ulazak u Austriju, uz prijetnju da ni ne pokušavaju izbjeći napuštanje zemlje ili vratiti se iz inozemstva, jer će tada završiti u koncentracijskom logoru.⁵ Fritz Lunzer, profesor na Bečkom konzervatoriju, i njegovi učenici, napustili su Austriju još s valjanim austrijskim putovnicama, prije prvoga travnja 1938. godine. Povlačenje židovskih putovnica u Austriji za Židove u inozemstvu značilo je da su istog trenutka postali „ilegalcima“.⁶

Austrijski su nacionalsocijalisti „čistili“ Židove i na druge načine. Povukli bi putovnice i tjerali njihove vlasnike bez dokumenata preko granica u susjedne zemlje. U Austriji rođeni i odrasli Židovi i Židovke čiji su se roditelji doselili u Austriju iz zemalja izvan teritorija tadašnje Austrije, deportirani su na granične prijelaze i protjerivani preko granice, ili prepušteni svojoj sudbini na „ničijoj zemlji“. Präger Julius, sin jugoslavenskih

⁴A. Drach, „Z.Z. da ist die Zwischenzeit, Ein Protokoll“, 356–359.

⁵Jonny Moser, Österreich, u: Wolfgang BENZ (Hg.), Dimension des Völkermordes. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus. (Originalno izdanje: München 1991), ovdje „Džepno izdanje“, dtb. München 1996, 67–94.

⁶Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (dalje:ARS), KBUDB (sign. AS 067), kutija 33–11, 24292/1938 i br. 35871/1938 od 10.11.1938.

roditelja, rođen u Beču gdje je pohađao osnovnu školu, u Austriji odslužio vojsku i izučio za trgovca, protjeran je 10. XI. 1938. kod Spielfelda preko austrijsko-jugoslavenske granice.⁷

U pokrajini Gradišću (Burgenland), sa svojim multinacionalnim stanovništvom, nacisti su najbrže i najradikalnije „čistili“. Židovi i Romi bili su prve žrtve travanjkih izgređa pripadnika nacističkih organizacija, koji su harali po mjestima i okomili se na židovske kuće, obrtničke radnje, trgovine. Ti izgređi bili su „Kristalna noć“ u malome. Tijekom svibnja 1938., sustavno su protjerane židovske zajednice Rechnitza, Deutschkreuzea, Guessinga, i štajerskog gradića Radgona/Radkersburg. Židovi su internirani u sabirnom logoru Jennersdorf, da bi usred noći bili protjerani preko pograničnog prijelaza Rogosovci. Budući da nitko od njih nije imao valjane papire niti jugoslavenske veze, jugoslavenski su ih žandari drvenim kolcima tjeroali nazad.⁸ Ne mogavši ni nazad niti naprijed, skupina iz Rechnitza sakrivala se u štaglju na osami u blizini zaselka Rogosovci, onkraj graničnog prijelaza, na jugoslavenskoj teritoriji, sve dok im humanitarna zaklada za pomoć konfesionalno nevezanim Židovima, „Gildemeester“⁹ nije uspjela obezbjediti povrat njihovih putovnica. U međuvremenu su Židovska bogoštovna općina u Zagrebu i Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije pridobili ministra unutarnjih poslova dr. Antuna Korošeca da im odobri vize.¹⁰ Oni su 8. VI. 1938. došli u Varaždin, gdje su ih ugostili židovski građani, da bi konačno bili smješteni na poljoprivrednom imanju Golenić¹¹ kod Podravske Slatine. Židovska bogoštovna općina iz Zagreba je unajmila imanje od židovske obitelji Gutmann za izobrazbu mladih židovskih izbjeglica iz Njemačkog Reicha i mladih cionista iz Jugoslavije za rad u palestinskim kibucima.¹²

⁷Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje:HDA), SB-ODZ, kutija 4, br. 4628

⁸Ovaj slučaj je opisao J. Moser, Die Juden. U: *Verfolgung und Vertreibung*, 294.

⁹Zaklada „Gildemeester“ osnovana je 1938. godine u Amsterdamu od Frana Gildemeestera za pomoć židovskim izbjeglicama iz Njemačkog Reicha: www.doew.at

¹⁰Potvrđeno Naredbom Banske vlasti br. Po-II-DZ-br. 35597/1939 od 25.srpnja 1939.; HDA, kut. br 49., broj zabilj.a: 10617/39, 25. I. 1939.

¹¹*Židovski Zagreb*, Kulturno-povijesni vodič. Predstavnik Židovske nacionalne manjine Grada Zagreba, Zagreb, 2011/5771, 25.

¹²HDA, BH-ODZ, kut. 40, br. 3741/1940, 9. Aleksandar Klein, Zehn Jahre Zehn Jahre jüdische Flüchtlingshilfe. U: *Zwischenwelt*. 56, tvrdi da su Židovi iz Rechnitza bili prve izbjeglice koje su bile smještene na ovo imanje. No, to nije točno. Godine 1938., već su stanovali ondje članovi Aliyah-bet-zbijegova iz Njemačke. Židovski Zagreb, Kulturno-povijesni vodič. Izdavač:Predstavnik Židovske nacionalne manjine Grada Zagreba. Zagreb, 2011/5771, 25.

Uvjerenje da će napustiti „Ostmark“ što prije i najkraćim putem, Gestapo je iznuodio od Židova uhićenih od Jurišnih odreda (Sturm Abteilung) u uličnim racijama, te od onih koje su njihovi arijski sugrađani istjerali iz stanova, kuća, poduzeća, trgovina i radiona. Takvi su odvođeni u koncentracijski logor Dachau, gdje ih je SS ucjenjivao s obećanjem da će izaći na slobodu, pod uvjetom da „smjesta nestanu iz zemlje“. Otac (2008. još živućeg) izbjeglice iz Graza, Leona D. (koji se nakon 1945. nastanio u Kanadi) je nakon višetjednog boravka u Dachauu izašao na slobodu, nakon što je upravo uvjerio da će što prije „emigrirati“ iz Austrije. Nije imao vremena potruditi se oko jugoslavenske vize, nego se odmah odlučio na bijeg preko Zelene granice u Jugoslaviju.¹³

Jugoslavenske vlasti, podjednako kao i potencijalne zemlje domaćini u Americi, najviše su se bojale „uvoza socijalnih slučajeva.“ Zato je razumljiva brzina kojom su susjedne zemlje, pa i Jugoslavija, zatvorile granice, svjesne da nacionalsocijalističke vlasti Njemačkog Reicha (Austrije) žele da prebace brigu za beskućnike i obezvlašćene na susjedne zemlje. Jugoslavensko ministarstvo unutarnjih poslova je, neposredno nakon njemačkog pripojenja Austrije (13. II. 1938.), uvelo administrativne prepreke izbjeglicama. Strogo povjerljivom naredbom Ministarstvo je obvezalo jugoslavenska poslanstva u inozemstvu da ulaz Židova u Jugoslaviju uvjetuju posjedovanjem viza, čije je izdavanje podnositelj zahtjeva morao čekati u svojoj zemlji. To je značilo izložiti se svakodnevnim šikanama i neizvjesnosti mučnog čekanja odluke iz Beograda. Arhivski fondovi Savske banovine (od 1. IX. 1939. Banovine Hrvatske)¹⁴ i Dravske banovine,¹⁵

¹³Leo i njegova braća te sestrične uključili su se u Zagrebu u transporte za Palestinu, dok su se Leonovi roditelji i rođaci pridružili putnicima „Kladovskog transporta“ i s njima nastradali: Andrea Strutz, „Suddenly I was a 'Judenbue'...“ (Erinnerungen des Grazers Leo D., der in Kanada lebt). U: *Historisches Jahrbuch der Stadt Graz*, br. 38/39, 61.

¹⁴HDA, Kabinet bana (Fond 155), kutije 105–110; Savska banovina (SB) – Upravni odjelak (SB-UO), kutija br. 4; Fond 158, Banovina Hrvatska–Odjelak za državnu (BH-ODZ), kutije br. 1–72; Fond 157, Banovina Hrvatska– Odjelak za unutrašnje poslove (BH-OUP), kutije br. 208 i 213;

¹⁵ARS, Fond AS 68, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, upravni oddelek, Registratur 1900–1941. Primjer represivnog odnosa pograničnih vlasti na graničnim prijelazima Šentilj i Rakek (prema Italiji): Dravska banovina (Ljubljana) preporučila je to dne. 12. 9. 1938. ARS, KBUDB (AS 067), knjiga 33–11, br. 26239 (broj zabilj.a izvještaja i preporuke Ministarstvu u Beogradu: II-24.040/2.; br. 26918/1938; putovnice s brojevima 21957 i 21958 izdate su od policije u Beču 15. 9. 1938. Jugoslavenske vize (br. 20971 i 20972) važile su ukupno 10 dana.

svjedoče o krajnje restriktivnoj primjeni viznog režima na židovske podnositelje zahtjeva za ulaznim vizama.

Iako im je bilo jasno i poznato da su i imućni austrijski Židovi u kratkom roku osiromašili i da su osobito starije osobe zbog gubitka svojih mirovina i prava na zdravstveno osiguranje socijalno propadale, vlasti nisu odobravale ulaz. Nisu ga odobravale ni kad su u Jugoslaviji oženjeni sinovi ili udate kćeri željeli primati k sebi stare roditelje ili rođake, ili kad su se u Austriji udate kćeri ili oženjeni sinovi sa svojim obiteljima htjeli skloniti kod jugoslavenske rodbine. Postoji značajan broj pismenih garancija jugoslavenskih poduzetnika, npr. vlasnika tvrgovine Kastner & Oehler ili vinarije Bornstein. Spominjem samo danas postojeće ugledne tvrtke u Zagrebu za austrijske rođake, da bi smijeli doći u Zagreb. Poglavito turistička putovanja, posjete liječilištima ili slovenskim skijalištima nisu bili priznati kao valjani razlozi za vize, bez obzira što je Ministarstvo gospodarstva upozoravalo da je tolika rigidnost kontraproduktivna i gospodarski štetna. Banske vlasti i Dravske i Savske banovine isticale su se neprijateljskim odnosom prema židovskim izbjeglicama. Iz njihovih preporuka o podnositeljima zahtjeva za vize iščituju se poznati protužidovski klišeji o „posebnoj rafiniranosti židovske rase“, zbog kojih strani emigranti traže sve moguće načine bjekstva iz Austrije i nastanjanja u Jugoslaviji. Tu će se već naći kakav bratić, rođak ili ujak koji će ih zaposliti i dati im kruh u ruke – dok „mi moramo poslati naše ljude u inozemstvo da grizu tuđi kruh...“¹⁶

Odjel državne zaštite Savske banovine bio je naročito zabrinut za ponašanje redarstvenih službenika zbog moguće popustljivosti pograničnih organa, te je u redovitim razmacima odaslao slijedeće upute redarstvenim postajama: odbijati židovske izbjeglice, spriječiti im ulazak u zemlju, a one, koji bi se već zatekli u Jugoslaviji, smjesta vratiti u Njemački Reich. Osobe koje se bez valjanih dokumenata kreću u pograničnom području, bez oklijevanja protjerati u njihovu zemlju podrijetla. Ilegalni prijelaz jugoslavenske granice valjalo je kažnjavati zatvorskom kaznom u trajanju od šest mjeseci, prema jugoslavenskom zakonu iz 1920./21., čl. 180.¹⁷ Strogost banskih vlasti tijekom 1939. i 1940. godine, te represivna

¹⁶HDA, BH-ODZ, ...Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Pov. II 2.štev. 9282/15 od 14.decembra 1939: „Židovski begunci iz Nemčije – ilegalno prehaganje v državo“; dopis Bansknoj oblasti Banovine Hrvatske Oddelku za državno zaščito.

¹⁷„Uradni list Kraljevine SHS“, 1920/1921.

vizna praksa tijekom ovoga razdoblja¹⁸ zacijelo je bila reakcija na huškaške glasove iz medija i izvještaje sa terena. Novinske vijesti mogle su pojačati bojazni domaćeg stanovništva da će im stranci biti težak financijski teret, da će morati, skrbeći za njih, „dijeliti“ svoje, i da će ih stizati sve više. Mentalitet „brod je već prepun“ prepoznatljivo je prisutan u držanju vlasti prema izbjeglicama, što je zacijelo reflektiralo raspoloženje u narodu.

S vanjskopolitičkog aspekta, Jugoslavija se zbog priliva njemačkih, austrijskih i drugih izbjeglica, izložila podjednako njemačkom kao i britanskom pritisku. Njemački mediji i njemački službenici konstatirali bi „prijetećim glasom“ da „neće tolerirati da jugoslavenski gradovi postaju Mekom izbjeglicama iz Njemačkog Reicha“. Neposredno nakon „Anschlussa“ britanski diplomati u glavnim gradovima zemalja kojima su Židovi u tranzitu za Palestinu morali prolaziti, nastojali su pridobiti Jugoslaviju za blokadu izbjegličkih ruta kopnom, Dunavom i morem.¹⁹ Književnik Franz Theodor Csokor koji je, „kao turist u Balkanskom ratu“,²⁰ bježao pred nacistima i skrasio se pod talijanskom zaštitom na otoku Korčuli, spomenuo je i kampanju u njemačkim medijima, koji su se okomljivali na „Jugoslaviju – raj za Židove“.²¹

Jugoslavenska je vlada pokušavala manevrirati između želje za dobrim odnosima sa zapadnim silama, obaveza prema Maloj Antanti, vlastite politike neutralnosti i približavanja Njemačkome Reichu. Ipak, prijateljstvo s Velikom Britanijom nije odvratilo vladu od politike otvorenih emigracijskih putova prema Istoku i Palestini. Vlada nije u potpunosti udovoljila traženju Velike Britanije da blokira tranzit preko svojeg teritorija za Palestinu, nego je stranim židovskim izbjeglicama i dalje, sve do 1940., izdavala izlazne vize za nastavak puta,²² nastojeći da to ne izlazi u javnost. Predsjednik vlade Dragiša Cvetković je naredio banskim vlastima da utječu na urednike novina da ne objavljuju vijesti o tome. Aktualni povod bila je u svim jugoslavenskim novinama objavljena vijest „da je iz Zagreba otputovalo 150 Jevreja-emigranata u Beograd, gdje će se ukrcati u brod radi odlaska u Palestinu, iako za useljenje nisu dobili dozvolu. (...) Pošto se iz ovakvog načina pisanja može izvesti zaključak kao da naše vla-

¹⁸Vidi odbijenice i obrazloženja vlasti, na primjer: HDA, BH- ODZ, kutija 11, br. 59999 i naročito u kutiji 23.

¹⁹HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2942, dokument HDA 429, listovi 380-397; ovdje list 383. O diplomatskoj prepisci u Arhivu Jugoslavije v. M. Ristovic, *U potrazi*, 26f

²⁰F.Th. Csokor; Auf fremden Strassen. Als Tourist im Balkankrieg. 26

²¹F.Th. Csokor; Auf fremden Strassen. 177.

²²M. Ristović, *U potrazi*. 26, 27.

sti favoriziraju ilegalno useljavanje Jevreja u Palestinu, što bi našu državu moglo dovesti u nezgodan položaj prema jednoj stranoj sili, skreće se naslovu (svim Državnim tužiteljima) pažnja da slične vijesti ne propusti u novinama“.²³

I.2. Restriktivni vizni režim – porast ilegalnih prijelaza državnih granica

Brojnost ilegalnih migracija tijekom 1939. porasla je, najprije zbog sloma Čehoslovačke, zatim zbog napada na Poljsku i „po znanem atentatu na vodjo Hitlerja“ u studenom 1939.²⁴ Nakon početka rata, jugoslavenske su vlasti naročito nervozno reagirale na nazočnost stranaca, te su 22. IX. 1939. izdale naredbu o strogoj kontroli svih mjesta, gdje se može očekivati kretanje stranaca: hotela, panziona, svratišta, kolodvora, ali i privatnih stanova. Banska vlast naređuje da ilegalce treba „(...) obavezno privesti, saslušati ih, strogo kažnjavati i zatim vratiti preko granice“. Jugoslavenske vlasti provodile su pojačanu kontrolu cestovnih i željezničkih graničnih prijelaza, kao i cijelog javnog prijevoza. Banska vlast Dravske banovine je zamolila bansku vlast u Zagrebu da kontrolira Jevrejsku bogoštovnu općinu u Zagrebu, jer ona potiče ilegalne imigracije time što izdašno financijski potpomaže plaćeno dovođenje migranata. Praćenjem zagrebačkog ureda HICEM-a i sjedišta cionističke ženske udruge WZO, Zagrebačko redarstvo je saznalo da se ove ustanove redovito služe „profesionalnim pomagačima“, čak i policiji poznatim „šleperima“, kako bi izbavile što veći broj ugroženih Židova koji su bježali preko Austrije i Mađarske u Jugoslaviju.²⁵

Hrvatski cionist i suradnik Židovske bogoštovne općine Zagreb te tamošnjeg ureda HICEM-a, Josip Indig, u više navrata preuzimao je u bijegu uhvaćene izbjeglice na granici u Šentilju ili u redarstvenoj postaji u Mariboru. Te emigrante bi zatim preuzeo mariborski poduzetnik, vlasnik tvornice „Jugotekstila“, Marko Rosner, jedan od velikih mecena i dobro-

²³HDA, BH-ODZ, kutija 57, br. 16775 od 4. 4. 1940., br. 16775 od 4. travnja 1940.

²⁴Stolar Johann Georg Elsner pokušavao je 9. 11. 1939. atentat na Hitlera u pivnici Bürgerbräukeller u Münchenu. Njegova eksplozivna sprava profunkcionirala je prekasno, odnosno Hitler je iznenadno skratio svoj govor i žurno napustio lokal. Gestapo je Elsnera otkrio u vlaku kojim je pokušavao bijeg u Švicarsku. Elsner je platio svoje delo smrću viješanjem: *Das Attentat auf Adolf Hitler im Münchener Bürgerbräukeller 1939* www.dhm.de/lemo/html/nazi/.../buengerbraeu

²⁵HDA, BH-ODZ, kutija 11, br. 59.999/39; kutija 40, br. 11154/39; kutija 49; br. 8870/40; kutija 51, br. 12798/39; kutija 53, br. 14298/40.

tvora grada Maribora.²⁶ Prímao je izmorene izbjeglice u svoju kuću da se odmore, nahranio ih je i organizirao nastavak puta. Bečanin Robert R. Weiss²⁷ uživao je, 21. II. 1941., Rosnerovu gostoljubivost i pomoć što su njemu i drugim izbjeglicama organizirali mariborski, ptujski, mursko-sobotički poduzetnici, i sami bivši židovski emigranti iz Čehoslovačke. Među njima su bili Willi Rossmann, prokurist Mariborske tekstilne tovarne,²⁸ Jurij Polak, predstavnik švicarske tvrtke Suitex S. A. Glarus i vlasnik Mariborske tekstilne tovarne E. Zelenka & Co.²⁹ On je, vlastitim kolima, obavljao više transporata izbjeglica iz Maribora u Zagreb.³⁰ I stručni suradnik u tvornicama tekstilne konfekcije, Pavel Weiss, prevezio je židovske izbjeglice svojim kolima.³¹ Izvještaji Redarstva Dravske banovine Banskog vlasti u

²⁶R. WEISS, *Joshko's Children*. 31 – Nakon njemačkog napada na Jugoslaviju i okupacije Južne Štajerske 1941. Marko Rosner je od nacističke vlasti obezvlašćen, no uspio se spasiti bijegom na teritorij pod talijanskom vlašću, u Ljubljansku provinciju. Odatle je došao u Palestinu. Poslije 1945., komunistički sud osudio ga je zbog „suradnje s okupatorima“ i konfiscirao je „imovinu izdajice naroda“. Na ovaj način Marku Rosneru je definitivno oduzeto pravo na povrat imovine zaplijenjene od okupacijske vlasti. Boris Hajdinjak, *Maribor in mariborski Judje 1938–1941. U: Vsako leto eno ime. O zauzimanju Marka Rosnera za židovske izbjeglice saznalo je i Ministarstvo unutarnjih poslova: HDA, BH-ODZ, kutija 11, br. 58679/1939 od 11. 12. 1939.*

²⁷Robert R. Weiss, kasniji izraelski general, kao umirovljenik živi na Floridi, bio je sin bečkog trgovca tekstilom. Otac je 1938. godine emigrirao je u Argentinu, s namjerom da radom u rudniku zaradi za brodske karte za svoju obitelj i rodbinu. Richard R. je 1940. godine morao napustiti Trgovačku akademiju i prijaviti se za radnu službu za Židove. Za vrijeme rada na poljoprivrednom imanju, uspio je sebi i svojoj obitelji organizirati put vlakom iz Beča do Graza, unatoč visokom riziku. Obitelj je – zahvaljujući i Schleichu – stigla u Zagreb. Ondje su se pridružili skupini koja je, u srpnju 1941., bijegom na teritorij Ljubljanske provincije pronašla utočište u lovačkom dvorcu Lesno Brdo, općina Horjul (Zapadna Slovenija), ljeta 1942. u talijanskom mjestu Nonantola, naposljetku u Švicarskoj. Robert R. Weiss sažeo je priču svojega spašavanja u tekstu „Joshko's Children“. Dugujem mu veliku zahvalnost što mi je stavio na raspolaganje kopiju diska.

²⁸W.F. Brunner, tekst predavanja (2009.), 23.

²⁹ARS, AS 68, kutija 13/13/1941, mapa 5408.

³⁰HDA, BH-ODZ, kutija 40, br. 3741/40; Izvještaj bana Dravske banovine dr. Marka Natlačena, Kraljevskom Ministarstvu unutarnjih poslova o ilegalnoj imigraciji Židovskih izbjeglica od 20. januara 1940. Također, kutija 50, br. 11997/1940 Kraljevska banska uprava Dravske banovine Banskog oblasti u Zagrebu 14. 7. 1939. Jurij Polak vodio je do njemačke okupacije Jugoslavije „rat papirima“ za svoje pravo na boravak. Polakove intervencije nisu pomogle; nakon njemačke okupacije Južne Štajerske, Polak je svojim autom pobjegao na teritorij Ljubljanske pokrajine: Andrej Pančur, *Judje Spodne Štajerske: U: www.iznz.si/doc./ZGO/Holokavst (11.10.2007), Judje Spodne Štajerske, 11*

³¹HDA, BH-ODZ, kutija 10, br. 48986/39; Naredba Ministarstva unutarnjih poslova banskim vlastima za istragu (7. 11. 1939.), kutija 40, br. 3741/40.

Ljubljani potvrđuju Weissova sjećanja. Policija Dravske banovine znala je za organiziranu pomoć židovskim izbjeglicama od strane židovskih poduzetnika, te je naročito Jurja Polaka smatrala „naivnim, dobrohotnim čudakom“, zato što je javno priznao da pomaže židovskim izbjeglicama jer je i on došao u Jugoslaviju 1939. kao emigrant i bio gostoljubivo prihvaćen u slovenskoj sredini. Policija je predložila Ministarstvu unutarnjih poslova da mu odredi mjeru izгона iz zemlje „zbog mješanja u unutrašnje stvari Jugoslavije“.³²

Josef Schleich, sa svojom suradnicom Bertom Horiner.
Ona je 1941. deportirana s nepoznatim odredištem. Sliku mi je stavio na raspolaganje prof. Boris Hajdinjak, Maribor, na čemu mu se zahvaljujem.

Bijeg Židova iz Austrije i (odnosno preko) Mađarske u Jugoslaviju
iznjedrio je gustu mrežu krijumčara. Policija je procjenila da je od otpri-

³²HDA, BH-OZ, kutija 40, br. 3741/40; Banov izvještaj Ministarstvu u Beogradu od 20. 1. 1940.

like 4000 stranih židovskih izbjeglica, koji su se u vrijeme njemačkog napada na Jugoslaviju zatekli u zemlji, najveći postotak njih, prema realnim procjenama čak 90 posto, došli su uz pomoć krijumčara.³³

Krijumčarima je usluge plaćala Međunarodna organizacija za emigraciju Židova HICEM, putem svojeg ureda u Zagrebu. Organizatore krijumčarenja otkrivala bi jugoslavenska policija uz pomoć uhoda koje je regrutirala iz redova Nijemaca, računajući na to da imigranti većinom vladaju njemačkim jezikom. Jedan od njih bio je dopisnik mariborskog lista za njemačku narodnosnu zajednicu, Josip Golec. On je otkrio da je pod zaštitom Gestapoa, odnosno njegove *Službe za iseljavanje Židova (Juedische Auswanderungsstelle, Wien, Marc-Aurel-Gasse 5)*, od 1938. godine „radio“ trgovac iz Graza, Joseph Schleich.

Biografiju Josepha Schleicha rekonstruirao je ravnatelj Štajerskog pokrajinskog arhiva u Grazu, Walter F. Brunner, iz spisa o kaznenom postupku „Joseph Schleich“. Godine 1941., kad Gestapo više nije dozvoljavao iseljavanje Židova, i kad su već krenuli prvi transporti iz Austrije u poljska geta, Gestapo je prijavio Schleicha zbog utaje novaca dobivenih od Židova za ilegalno prebacivanje preko austrijsko-jugoslavenske granice. Novac je trebao dijeliti s Gestapoom, jer je uživao njegovu zaštitu za tu djelatnost. Joseph Schleich (rođen 1902. u Grazu, po zanimanju prodavač poljoprivrednih proizvoda na bečkom „Naschmarktu“, s policijskim dosjeom zbog 22 razna kršenja zakona) nudio je svoje iskustvo s krijumčarenjem preko austrijsko-jugoslavenske granice između 1920. i 1938. godine. Golec je izjavio mariborskoj policiji da mu je Schleich „u pripitom stanju“ povjerio da je htio preduhitriti Gestapo koji bi sigurno otkrio da je vanbračni sin Židova i stoga, prema Nirnberškim rasnim zakonima, „*Mješanac prvoga reda*“.³⁴ Iz spisa proizlazi da je Joseph Schleich već 1933., čim se saznavalo za izgrede protiv Židova i pojačano iseljavanje iz Njemačke, uspostavio vezu sa cionističkim udrugama u Njemačkoj, a putem njih s onima u Poljskoj i na Baltiku i uspješno organizirao iseljeničke transporte preko Jugoslavije. Recha Freier,³⁵ orgaizatorica Omladinske alije za Njemačku,

³³HDA, BH-ODZ, br. 19748/40 od 20. 4. 1940.

³⁴HDA, BH-ODZ, kutija 49, br. 8872/1940 – Izvještaj pogranične policije Maribor Banovini od 25. 4. 1940.

³⁵Recha Freier (1892–1984) rođena u Breslau (Wroclawu), bila je cionistkinja, učiteljica, pijanistica, radila je na evakuaciji djece i mladih iz Njemačkog Reicha za Palestinu. Židovske organizacije koje su između 1933. i 1938. godine još nastojale zadržati židovsko stanovništvo u Njemačkom Reichu, diskreditirale su je da mlade šalje na put i bez „Palestinskih certifikata“ i izlaže ih opasnostima po život. Kad su je udruge prijavi-

suradivala je sa Schleichom. On se 1938. povezao sa *Središnjom službom za židovsku emigraciju (Zentralstelle fuer Juedische Auswanderung)* – vodio ju je Adolf Eichmann – u Beču i sa *Savezom židovskih žrtava Prvog svjetskog rata* i dogovorio s njima i uvjete te cijene svojih usluga. Cijena za relaciju Beč–Zagreb iznosila je 670 RM po osobi, s time da bi njemu ostalo 520 RM po osobi. Za to se obvezao da će za svakih deset osoba sa popisa *Saveza* uključiti još tri osobe, kojima će naplaćivati samo voznu kartu Beč–jugoslavenska granica, a prebaciti i njih u Zagreb. Besplatno je morao preuzimati zatvorenike Gestapovskih zatvora, tj. političke zatvorenike i osobe uhićene zbog skitnje, prosjačenja i nemoralna. U cijenu od 670 RM su bila uključena noćenja u Grazu i prijevoz iz Graza do jugoslavenske granice. Aranžman je obuhvaćao obavljanje kontrole putovnica i carinske kontrole od strane njemačkih službenika, uključivši mito za njih. Složio se s time da će mu *Savez* plaćati usluge tek kad emigranti telegrafski ili telefonski potvrde sretan dolazak u Zagreb.³⁶

Gestapo se sa Schleichom dogovorio da će pružati zaštitu i omogućiti neometan prolaz kroz njemačku policijsku i carinsku kontrolu, s time da će prihode dijeliti. Cilj Gestapoa je bio stjecati potpunu kontrolu, a time i prihode, i isključiti druge krijumčare koji su radili na svoju ruku i za svoj račun. Uvjeti, što ih je Gestapo nametao Schleichu, bili su zato dosta rigorozni: bio je dužan podnositi točno i potpuno ispunjene popise sudionika – po transportu maksimalno 15 osoba. U Grazu ih je Schleich morao osobno preuzeti i najkraćim putem voditi do smještaja, strogo pazеći da se nitko ne izdvoji iz grupe i da se ni jedan Židov ne zadržava na

le vlastima zbog sumnje u krivotvorenje Palestinskih certifikata, njezin suprug Moritz Freier zatražio je rastavu braka i pobjegao sa zajedničkim sinom u London, dok je Recha s kćeri pobjegla pred prijetećim kaznenim postupkom u Beč. No i u Beču je njezina djelatnost nailazila na otpor od strane Židovskog starješinskog vijeća (*Ältestenrat*) tako da su Recha Freier i kći nastavile bijeg u Zagreb. Recha se zaposlila u Palestinskom uredu, gdje je upoznala aktivistu Josipa Indiga. S njime zajedno organizirala je ilegalni bijeg daljnjih Aliyah-bet-skupina. Recha Freier uspjela je napustiti Jugoslaviju još prije njemačke okupacije i spasila se sa kćeri u Palestini: Recha Gudrun Maierhof, Recha Freier. *Zwischen Zionismus und Widerstand*. U: Inge Hansen – Schaberg – Christian Ritzi (izdav.), *Wege von Pädagoginnen vor und nach 1933*. Hohengerer-Batzmannweiler, 2004. U Palestini, odnosno u Izraelu, Recha Freier dugo vrijeme nije bila priznavana kao organizatorica Alije iz Njemačkog Reicha, jer je Amerikanka Henriette Szold pobrala slavu i sve zasluge. Izrael se Rechi Freier odužio tek poslije njezine smrti. K. VOIGT, Joškos Kinder. *Flucht und Aliyah-bet durch Europa, 1940–1943*. Josef Indigs Bericht. Berlin 2006, 15.

³⁶Primjerak ovog sporazuma potpisan od Schleicha nalazi se u kaznenom spisu. pod brojem lista 6): Spis u Pokrajinskom arhivu u Grazu br. 1835/41.

ulicama, poglavito ne u centru grada, ili da dođe u dodir s domaćim stanovništvom. Svaki slijedeći transport smio je stići u Graz tek kad je Gestapo imao potvrdu da je prethodna skupina prešla jugoslavensku granicu. U slučajevima da jugoslavenski pogranični organi osujete prebacivanje, Schleich je bio dužan ponavljati pokušaje, bez dodatne naplate, sve dok ne uspiju.

Naposlijetku, Schleich se morao obvezati na suradnju u otkrivanju drugih krijumčara, koji nisu „radili“ pod nadzorom Gestapoa. Skupina od 34 Židova iz Austrije, mahom poljskog podrijetla, upala je 19. veljače 1941. u južnoj Štajerskoj u zamku postavljenu od lokalne žandarmerije, uz pomoć Josepha Schleicha.³⁷

Sporazum s Gestapoom osigurao je Schleichu pomoć pograničnih službenika Njemačkog Reicha i propuštanje ljudi bez valjanih dokumenata kroz njemačku kontrolu, s time da je trebalo i njih unaprijed privoljeti, novčano i darovima, na popustljivo ponašanje. U Schleichovu sudskom dosjeu nalazi se popis carinske ispostave Spielfeld, za razdoblje od listopada 1940. do veljače 1941. Samo za tih 4 – 5 mjeseci carina je obavila službene kontrole nad 1.200 osoba, koje je Schleich onda predao slovenskim „šleperima“.³⁸

Kako je izbjeglički put bio organiziran, prisjetio se (već spomenuti) Richard R. Weiss. Izbjeglice bi vlakovima doputovale u Graz, gdje je Schleich u svojoj rodnoj kući na periferiji grada uredio okupljalište. Do kuće je Schleich putnike vodio tek posljednjim tramvajem, usrijed noći. Do tada ih je sakrivao u nusprostorijama restorana, koji je vodio sa svojom suprugom, Slovenkom, a u kojem je ugošćivao visoke nacističke dužnosnike. U Grazu su mnogi ljudi znali za taj restoran, tko se u njemu gosti, a tko se sakriva – i nije bilo denunciranja.

U samome centru grada bilo je više stanodavaca, koji su emigrantima davali smještaj – neki za novce, a neki i besplatno. U poslijeratnome suđenju Josephu Schleichu izjavili su da su Židovi bili dobro zaklonjeni od znatiželjnih pogleda, no da su domaćini strahovali zbog neprestanog žuborenja vode u zahodima.³⁹

³⁷W. F. Brunner, nav. dj., str. 17.

³⁸Na nav. mj., str. 14.

³⁹To je direktoru Pokrajinskog arhiva u Grazu, Walteru F. Brunneru, ispričao član Povijesnog društva Štajerske, *Richard von Guseck-Glankirchen (umro 1985.g.)*. Stanovao je u *Morellenfeldgasse 4*, u blizini *Rektorske zgrade Sveučilišta u Grazu*.

U Grazu je Joseph Schleich uspostavio veze s taksistima koji su – zbog Schleichovih dobrih odnosa s Gestapoom – riskirali preuzimati transport sve do 1940. godine. Odredište je bilo, do jeseni 1940. godine, južno Gradišće. No, Odjel za državnu zaštitu Dravske banovine otvorio je 1940. godine istragu protiv njega i, kad su jugoslavenski policajci pucali u zbijegove (Schleich je tri puta ranjen), on je u jesen 1940. „preselio“ svoje aktivnosti u južnu Štajersku, u blizinu pograničnog prijelaza preko prijevoja Radelj. Od tada je Schleich – mimo dogovora sa Gestapoom – skupine predavao unajmljenim slovenskim „vodičima puta“, jer sam više nije riskirao odlazak u Jugoslaviju. Grupu s Robertom Weissom Schleich je 8. veljače 1941., u hladnu zimu s mnogo snijega, vodio u zaseok blizu pograničnog prijelaza Šentilj. Prenoćili su u seoskim kućama, u neugrijanim prostorijama, bez sanitarnih uređaja. Domaćini su ih nudili hranom koju ortodoksni Židovi nisu htjeli jesti. Za odgovarajuću hranu morali su oni, koji nisu ništa ponijeli sa sobom, odvajati od svoje skromne putarine 10 RM po osobi. Sutradan su se putnici sa slovenskim vodičima penjali, kroz gustu šumu i dubok snijeg, na visoravan na 700 metara nadmorske visine. Zbog napornog puta, izbjeglice su prtljage odbacivale i ostavljale u snijegu. Vodiči su im to preporučivali napominjući da će sutrandan seljaci iz obližnjih sela pročešljati šume i skupljati ostavljene torbe i zavežljaje.⁴⁰

Na prijevoju Radelj (između Jugoslavije i Njemačkog Reicha) su Roberta Weissa i njegove suputnike čekala zaprežna kola slovenskih vodiča. Na njima se skupina, sakrivena ispod panjeva i vreća s piljevinom, spustila u dolinu. Isuviše iscrpljeni od pješačenja, oslabljeni od gladi, prespavali su put, sve dok se zaprega nije zaustavila – u Mariboru, ispred robne kuće Marka Rosnera „Jugotekstil“.⁴¹ Marko Rosner, tadašnji predsjednik Židovske općine u Mariboru, primio je izbjeglice u svoj dom, nahranio ih, pružio im mogućnost da se operu, urede i odmore prije nastavka putovanja za Zagreb. U skupinama po četvero su se 21. veljače 1941. izbjeglice ukrcale u taksije, koje je rezervirala Židovska općina u Mariboru, uz suradnju prokurista *Mariborske tekstilne tovarne*, Willija Rossmanna.⁴² On je, uz pomoć HICEM-a, namirio troškove i plaćao usluge jugoslavenskih „šlepera“, iako je svota uplaćena Josephu Schleichu prije polaska iz Austrije,

⁴⁰R. Weiss, CD-Rom „Josh’s Children“, 29.

⁴¹Isto, 31.

⁴²Robert Weiss se sjeća da je Willy Rossmann bio vlasnik tvornice „Maribortekstil“ na adresi: Melska cesta. N. Vodopivec i D. Hančič-R. Podberšek nemaju informacije o njemu.

trebala pokrivati cjelokupni put na relaciji Beč – Zagreb.⁴³ Vozila i vozače za put u Zagreb stavio je na raspolaganje mariborski Židov češkog podrijetla, Jurij Polak, predstavnik švicarske tvrtke *Suitex S. A. Glarus*, vlasnice Mariborske tekstilne tovarne. Polak je policiji bio poznat kao „dobričina, čudak, naivac“, jer je smatrao da za dobar prihvata u mariborskoj sredini duguje zahvalnost i pomoć drugima u nevolji, te za svoje usluge nije tražio novac. Mariborska policija je predložila njegov izgon iz Jugoslavije, „zbog uplitanja u unutrašnje stvari Jugoslavije“.⁴⁴ Pavel Weiss, tekstilni stručnjak, bio je također češkog podrijetla. On je stavljao na raspolaganje svoj automobil, kojim je sam emigrante prebacivao u Zagreb.⁴⁵

Kao pomagači bijega Židova, pokazali su se i načelnik Mariborske željezničke postaje, Stefan Krajnović, i šef ekspoziture komisarijata u Dravogradu, Šuligoj Stanislav, koji su u dva navrata, 26. studenog i 13. prosinca 1939., za ukupno 44 židovskih emigranata omogućili bijeg iz vlakova, kojima ih je policija trebala vraćati u Austriju. Službenici su suspendirani, a disciplinski postupci nisu dovršeni do njemačkog napada na Jugoslaviju i okupacije Južne Štajerske.⁴⁶

I židovska zajednica u Murskoj Soboti uključila se u organiziranje prijelaza granice i prihvata „ilegalaca“. Suradivali su s njom i lokalni Slovenci – gostioničari, iznajmljivači soba i taksisti.⁴⁷ Maribor i Murska Sobota imali su, pored Graza, najbolju funkcionirajuću taksi službu u sjevernom dijelu Kraljevine Jugoslavije.⁴⁸

Pogranični pojas uz jugoslovensko-njemačku granicu je obuhvaćala Pogranična policijska postaja Maribor.

Zagreb je bio odredište većine stranih izbjeglica koji su preko sjevernijih granica stizali u Jugoslaviju. U inozemstvu, u krugovima potencijalnih imigranata, Zagreb je bio na glasu kao grad u kojem se židovske izbjeg-

⁴³StLA Sudski spis Schleich 1941, str. 666 i prilog br. 36a.

⁴⁴HDA Zagreb, ODZ /158, fasc. br. 34, spis br. 3741/40 – Izvještaj bana Dravske banovine, dr. Marka Natlačena, MUP-u Beograd, od 20. 1. 1940. Polak je između 1938. i 1941. vodio pravi rat dokumentima kojim je pokušavao zaustaviti izgon. Nakon njemačke okupacije Donje (Južne) Štajerske, gubi mu se trag: ARS, AS 68, f. 13/13/1941, mapa 5408.

⁴⁵HDA Zagreb, ODZ/158, kutija br. 10, spis br. 48986/39 (Naredba MUP-a Banskej vlasti da poduzme istragu, 7. 11. 1939.) i kutija br. 40, dok. br.3471/40.

⁴⁶HDA Zagreb, ODZ/158, kutija br. 40, dok. br. 3741 – izvještaj dr. Marka Natlačena od 20. 1. 1940., str. 3–5.

⁴⁷HDA Zagreb, ODZ/158, kutija br. 10, dok. br. 57082 od 2. 2. 1939. godine.

⁴⁸StLA Sudski spis Schleich 1941 Blatt 441 blau i str. 665.

glice mogu osjećati sigurne od izručenja nacističkim vlastima i gdje mogu računati na zbrinjavanje, na dobivanje potrebnih „papira“ i organizatore daljnjeg putovanja. Ceduljice s adresama stanova u Zagrebu, u kojima su izbjeglice mogle naći privremeno utočište, uglavnom kod Židova koji su i sami bili imigranti, zagrebačka je policija pronalazila kad bi provjeravala imigrante i njihove prijave (ili neprijavaljenje). Takva reputacija Banskog vlasti u Zagrebu nije bila ni malo draga. To je Odjel za državnu zaštitu naglašavao u svojoj naredbi svim redarstvenim postajama i pograničnim redarstvenicima, upozorivši ih na strogo postupanje po propisima – na nemilosrdno vraćanje izbjeglica sa granice i izručenje u zemlju podrijetla.⁴⁹

Zagrebački suradnik Palestinskog ureda, Josip Indig,⁵⁰ bio je svjedok za spašavanje skupine židovskih djevojaka iz Njemačke, u studenom 1940. godine, po tadašnjem načelniku Pogranične policije u Mariboru, Urošu Žunu, slovenskom „Pravedniku među narodima“.

Uroš Žun, Pravičnik med narodi izpod Triglava – www.Mojaslovenija.net

⁴⁹HDA-ODZ, fond 158, fasc. 64, Zl. 19742 – Bericht der Gendarmeriedirektion Zagreb, Politische Abteilung, Schreiben an die Banschaftsbehoerde-ODZ Zl. Pov. 3534/1940 vom 17. 4. 1940.

⁵⁰Josip Indig će se i sam proslaviti zbog svoje skrbi za 43 njemačkih mladih Omladinske Alyje, siročadi čiji su roditelji bili ubijeni od nacista ili čamili u koncentracijskim logorima. Robert Weiss je bio jedan od njih, te je svoje sjećanje „Joshko’s Children“ posvetio upravo njemu, Josipu Indiku. V. Klaus Voigt, *Joschkos Kinder*, Berlin, 2006.

Uroš Žun bio je spreman staviti na kocku svoju karijeru i svoju egzistenciju za to da izbori dozvole boravka za tu skupinu koju je jugoslavenska patrola uhitila kod Šentilja, dok su se njihovi „vodiči puta“, krijumčari, razbježali. „Žun nije imao srce, promrzle i prokisle, zaplašene žene prema propisima službe, vratiti na njemački teritorij“, sjećao se HICEM-ov predstavnik Josip Indig, koji je djevojke preuzeo u Mariboru. Telefonski je Žun izborio dozvolu da ih smjesti u Mariboru, gdje je Marko Rosner preuzeo skrb za njih. Josip Indig, u autobiografskom zapisu, iskazuje poštovanje za Žunovo nastojanje da se, u mrkloj noći, očinski brine za te djevojke. Žunov čin i Rosnerov angažman pokrenuli su mariborsku javnost, tako da nisu samo članovi Židovske općine, nego i drugi građani donosili potrepštine, sve dok vlasti nisu donijele odluku o njihovoj daljnjoj sudbini. Naposljetku im je određen prisilni boravak u dvorcu Leskovec kod Krškog. Uroš Žun se nije prestao brinuti za njih, spojiti ih sa sunarodnjacima koji su našli utočište u Zagrebu i ishodovati za njih putne dozvole. Ova skupina je, naposljetku, dobila potrebne certifikate i stigla u Palestinu.⁵¹

Krivotvorenje dokumenata, „kupnja“ dokaza o jugoslavenskom državljanstvu, jugoslavenskih putovnica, brodskih karata i ulaznih certifikata za nastavak puta iz Jugoslavije te, naposljetku, dokaza o arijskome podrijetlu, cvali su poglavito kad je jugoslavenska vlada ilegalcima umjesto izгона iz zemlje odredila mjesta „prisilnog boravka do rješavanja njihova statusa“. Uvidjevši da restriktivni vizni režim nije osujetio ilegalnu imigraciju austrijskih Židova u Jugoslaviju, stalno mijenjanje njihova mjesta boravka, radi bijega od policije,⁵² Jugoslavija je posegla za sužavanjem slobode kretanja „ilegalaca“ u zemlji i pooštrenom kontrolom.

⁵¹K. Voigt, *Joškos Kinder...*S. 22–26.; Kodrič, Zdenko: Iz takega testa so Žuni. V. 7 D, 13. januar 1999., str. 20; K. VOIGT, *Joškos Kinder*. 53. Uroš Žun (1903–1977), pravnik, rodом iz Radovljice, nakon njemačke okupacije Južne Štajerske, njemačke su vlasti za prijavu i hapšenje Uroša Žuna raspisale nagradu od 10 000 RM. Žun je sa svojom obitelji pobjegao na teritorij NDH, gdje se uključio u NOV. Obitelj je nakon završetka rata živjela u Trstu. Marjan TOŠ, Uroš Žun in reševanje Judov 1938–1941 preko Maribora. U: Vsako leto eno ime. Reševanje Judov 1938–1941 in slovenski pravičnik Uroš Žun. Maribor, 26. 1. 2011., 9.

⁵²Primjeri: 1) bračni par Jose i Elsa Pilpel iz Beča, koji je s krivotvorenim dokumentima putovao iz Jugoslavije u Italiju i opet natrag u Jugoslaviju: HDA Zagreb, ODZ 158, kutija 34, do br. 3027/39, 15923/1939 i 16695/39., 2) bračni par Heinrich i Rosa Gelobter iz Beča mijenjao je svoje adrese u Zagrebu, živio neprijavljen u strahu od policije zbog krivotvorenih dokumenata: HDA Zagreb, ODZ/158, kutija br. 41, dok. br. 4734/40; 3) trgovac Max Werdisheim iz Leobena: ibid. kutija br. 41, 3380/40 29.11.1939; 4) odvjatnik dr. Albert Kafka iz Beča sa svojom obitelji: ibid. br. 3318/39 i 47364/38

Strane izbjeglice smještene su uglavnom u manjim mjestima i gradićima, jer su vlasti htjele izbjegavati veću koncentraciju stranih Židova u gradovima, bojeći se nemira među domaćim stanovništvom, zbog izdataka za zbrinjavanje izbjeglica, ali i jačanja antisemitizma. Kad su izbjeglice na prisilnom boravku u raznim mestima (u Fužinama, Delnicama, Draganiću kod Karlovca, Pisarovini, Samoboru, Donjoj Stubici, Varaždinu i Varaždinskim Toplicama, Lipiku, Pakracu, Daruvaru i Podravskoj Slatini) uspjele doći do ulaznih dozvola u treće zemlje – vjerojatno „kupnjom“),⁵³ vlasti su dozvoljavale napuštanje smještaja.⁵⁴ Iskorištavajući nezaštićenost stranaca, izbjeglica na prisilnome boravku, vlasti su vršile pritisak na pojedince da im odaju imena njihovih krijumčara.⁵⁵ Režim u mjestima prisilnog boravka bio je strog, nadahnut nepovjerenjem prema strancima. S druge strane, lokalno stanovništvo i općine nastojali su profitirati od izbjeglica. Pročulo se da su u Zagrebu, Samoboru i Sisku postojale prave „radionice“, gdje se „za dobre novce izrađuju krsni listovi i drugi osobni dokumenti, domovnice i jugoslavenske putovnice. Policija ima saznanje da u njima rade pripadnici marksističkih udruga, koje su se iz Njemačkog Reicha i Češko-Moravskog protektorata sklonile u Jugoslaviju. I krijumčarenje ljudi je u rukama Židova-komunista“.⁵⁶ Općine bi izbjeglicama naplaćivale boravišne takse, a put u mjesto prisilnog boravka izbjeglice su morale platiti iz vlastitog džepa. Pojam „azil“⁵⁷ nije primjeren statusu interniranih, jer primarna svrha „azila“, zaštita od progona i od izručenja progoniteljima, nije bila cilj jugoslavenskim vlastima, niti su ikad rabile taj pojam.

⁵³Slavko Goldstein, 1941: *Godina koja se vraća*, isto, str. 24.

⁵⁴Iz Podravske Slatine, gdje su bili koncentrirani pripadnici i pripadnice židovskih zajednica iz Gradišća, izbjeglice su smijele putovati u Palestinu: ODZ/158, kutija 68, dok. br. 6812 od 14. 3. 1940. i dokumenti u kutiji br. 52., dok. br. 13.605.

ODZ F. 158, fasc. 52, Zl. 13.605, Schreiben der BH an die Banschafft-Kabinett des Bans vom 25. 5. 1940 Zl. 868/1940.

⁵⁵HDAZ, ODZ/158, fasc. 40, Zl. Nr. 4335/40 Abraham Breiter; Zl. Nr. 4360/40: Maximilian Leicht; Zl. Nr. 4365/40, Pragan Rudolf; Zl. Nr. 4368/40, Emil Preminger erlebten diese Erpressungsversuche.

⁵⁶HDA, ODZ/158, fasc. br. 53, dok. br. 15510. Gertrude Sara Kohn (r.1895 u Beču), posjedovala je čak važeće njemačke dokumente i američku vizu: Međutim, dokumentacija o izdavanju dokumenata nije postojala, što je bio dokaz da su dokumenti bili krivotvoreni. Još jedan slučaj: Bračni par Jozef (Josef) i Elza (Elsa) Pilpel iz Beča: HDA Zagreb, ODZ158, kutija 34, do br. 3027/39, 15923/1939 i 16695/39.

⁵⁷V. Katrin Böckh, „Jugoslawien“ u: Handbuch der deutschsprachigen Emigration. Stupac 280.

Unosno ilegalno prebacivanje Židova preko štajerskih i gradišćanskih pograničnih prijelaza u Jugoslaviju cvatalo je do njemačkog napada na Kraljevinu Jugoslaviju. Prema Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača,⁵⁸ između 4.000 i 5.000 stranih izbjeglica iznenadili su njemački napad na Jugoslaviju, slom Kraljevine, uspostava Nezavisne Države Hrvatske i podjela zemlje među Osovinskim silama.

II. Strane židovske izbjeglice u okupiranoj Jugoslaviji

II.1. Rješavanje „Židovskog pitanja“ u okvirima iseljavanja Slovenaca iz Južne Štajerske

Većina stranih židovskih izbjeglica koje su tražile utočište u Kraljevini Jugoslaviji, stizala je u zemlju preko slovenske pokrajine Štajerske, no samo malobrojni su ostali u Sloveniji (slovenski povjesničari istražuju koliko se stranih Židova stvarno nastanilo u Dravskoj banovini).⁵⁹ U Ljubljanskoj provinciji (slovenskoj teritoriji pripojenoj 3. V. 1941. Kraljevini Italiji) talijanske su vlasti, između 25. i 31. srpnja 1941., pohapsile Židove (tada je u cijeloj Dravskoj banovini živio 91 Židov, od njih 45 u Ljubljani) da bi ih, od početka studenog 1941., otpremile u internaciju u Ferramonti di Tarsia i druge logore u Kraljevini Italiji. Nekolicina starijih i bolesnih osoba u Leskovecu je ostala pošteđena internacije u Italiju – Tamara Griesser Pečar zaslugu za to pripisuje ljubljanskom biskupu dr. Gregoriju Rožmanu.⁶⁰ Nakon kapitulacije Italije i uspostave njemačke Operativne zone

⁵⁸HDA, ZKRZ-GUZ fond 306, mikrofilm Z-2942, ZKRZ-GUZ-2235/2/2-45, list 382. Memorandum „Iskorenjivanje jugoslovenskih Jevreja“.

⁵⁹Damjan Hančič, Renato Podbersič, *Žrtve nacionalsocijalizma in boljševizma med slovenskimi Judi. U. Svako leto eno ime. Srečanje Maribor 26. 1. 2011.* Kulturni centar – Sinagoga, Maribor, www.zss.si/htm. Također: Damjan Hančič, Renato Podbersič, *Nacionalsocijalistično in komunistično preganjanje Judov na Slovenskem. U. Damjan Hančič, Renato Podbersič, Hitlerjeva dolga senca. Celovec 2007, 179–180.*

⁶⁰Biskup dr. Gregorij Rožman (rođen u Koruškoj, umro 1959. u Clevelandu, SAD). Upisao se u celovečku bogosloviju, 1907. zaređen je za svećenika. 1909. nastavio je studij u Bečkom Augustinum i položio doktorat. 1929. imenovan je Pomoćnim biskupom Ljubljanskim s pravom nasljedstva, 1930. zaređen je za biskupa Ljubljanske biskupije. Rožman je 5. 5. 1945. pobjega o Austriju, a britanska okupacijska vlast internirala ga je u Celovcu. 1948. je preko Švicarske stigao u Cleveland, gdje je umro 1959. Nominalno je ostao ljubljanski biskup do smrti jer ga Vatikan nije htio opozvati. Dne. 21. 8. 1945. „Vojaško sodišće IV. armade“ u Ljubljani usudilo je biskupa Rožmana u odsutnosti (tada je, naime,

Jadransko primorje, oni nisu izmakli deportaciji u jesen 1943. Imena žrtava Leskoveca pri Krškom nisu poznata.⁶¹

U Ljubljansku provinciju bježali su Židovi iz NDH, s njima i strane židovske izbjeglice, poglavito iz mjesta prisilnog boravka u blizini linije razgraničenja između Ljubljanske provincije i NDH.⁶² U Beloj Krajini razvijala se mreža pomagača, vlasnika čamaca kojima su izbjeglice prebacivali preko Kupe. Domaći ljudi pratili bi ih do Novog Mesta – uglavnom u sajmenne dane, kad su se zbog velikih gužvi na lokalnim cestima neopazice mogli miješati među posjetitelje sajma, a djecu bi ubacivali u skupine školske djece.⁶³

Za nekolicinu uspješnih bjegunaca, pokrštenih Židova i supružnika u mješovitim brakovima, zauzeo se zagrebački nadbiskup dr. Alojzije Stepinac. On je, u rujnu i studenom 1941., pismeno zamolio ljubljanskog biskupa dr. Gregorija Rožmana da od Visokog povjerenika talijanske uprave Ljubljanske provincije Emilija Graziolija⁶⁴ ishodi uvjerenje da „izbjeglice

boravio u Celovcu) na 18 godina zatvora s prisilnim radom, na gubitak političkih i građanskih prava za 10 godina nakon isteka zatvorske kazne i na pljednibu cjelokupne imovine zbog „suradnje s njemačkim i talijanskim okupatorom.“ V. Tamara Griesser-Pečar, France Martin Dolinar, Rožmanov proces. Ljubljana, 2011; životopis biskupa Rožmana 15, 16; Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), Prezidijski zabilj. i br. – 1941, 1942, 1943.

⁶¹K. Voigt, *Zuflucht auf Widerruf*. 213, 239, 240. – Popisi Židova deportiranih iz Ljubljanske pokrajine u Kraljevinu Italiju, sastavila i objavila Anna Pizzuti: *Ebrei stranieri internati in Italia durante il periodo bellico. La zona annessa: La provincia di Lubiana*. www.annapizzuti.it/gruppi/jblubiana.php. ISTA. *Ebrei internati in Italia ... Elenco degli internati provenienti da Lubiana*. www.annapizzuti.it/database/ricerca.php. Iz njezinih popisa se ne može razabrati koji su Židovi s mjestima rođenja izvan tadašnje Jugoslavije bili nastanjene osobe ili izbjeglice od nacionalsocijalizma.

⁶²Između NDH i Ljubljanske provincije Talijani nisu htjeli povući granicu zbog predviđene personalne unije između „Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije“. Talijani su granicu učvrstili tek kad je postalo izvjesno da se personalna unija neće ostvariti: F. Čulinović, *Okupacijska podjela Jugoslavije*, 125.

⁶³Arhiv Republike Slovenije (ARS), Fonds Commando Carabinieri Reali Provincia di Lubiana (CC.RR-Ljubljana), fasc. 160/V, R-15-1 *Židovski begunci iz Hrvatske*. Marjan TOŠ, Slovenski Pravičnici med pozabo in spomin/Slovenian Righteous between Oblivion and Remembrance. U: Vsako leto eno ime/Each Year One Name. Marko Rosner. Zborik Mednarodno znanstveno srečanje Vso leto eno ime. ŠOA-Spominjajmo se 2015/Shoah – Let Us Remember 2015. Maribor 2015, 10-13. Irena Šumi – Hannah Starman, Slovenski Judje. Zgodovina in Holokavst. Maribor 2012.

⁶⁴Emilio Grazioli (1899-1961) pristupio je kao mladić Fašističkoj stranci. Dužnost Visokog civilnog komesara za Ljubljansku provinciju, na koju je stupio 3. 5. 1941., bio mu je prvi korak u karijeri, no već 1942. godine – kad se razmahao otpor protiv talijanskih vlasti – vojska pod zapovjedništvom generala Roatte otima mu civilnu vlast da

nipošto ne vrati u NDH, jer to znači „njihovu sigurnu smrt“ (certa mors).⁶⁵ Neka im odobri dozvolu boravka u Ljubljanskoj provinciji. Talijansko ministarstvo unutarjih poslova odustalo je od vraćanja prijelaznika bez talijanskih viza jer je, u rujnu 1941., Italija već bila upoznata sa sudbinom Židova u ustaškim logorima. Dozvolu boravka u Ljubljanskoj provinciji nisu dobili jer su talijanski dužnosnici inzistirali na internaciji u Italiju, s time da će im u logoru omogućiti i pružati stanovite olakšice.⁶⁶

U Sloveniji, Nijemci su „Židovsko pitanje“ rješavali „u paketu“ s iseljavanjem politički nepodobnih Slovenaca i Roma.⁶⁷ U tri transporta, tijekom lipnja 1941.,⁶⁸ stizale su u Srbiju i židovske obitelji. U srpnju iste godine, slijedili su Židovi iz Gorenjske. Upućeni su u logore „Banjica“ i „Sajmište“. Jedan jedini austrijski Židov pojavljuje se među žrtvama transporta, kojima su raseljeni Slovenci iz njemački okupiranih predjela – Rudolf Münz (ili Mütz), stručnjak u tekstilnoj tvornici u Kranju, kamo je 1938. godine pobjegao iz Beča. Završio je u logoru „Sajmište“.⁶⁹ Dokumentacijski arhiv austrijskog pokreta otpora navodi kao mjesto smrti „Sirida“ (Irig?).⁷⁰ Suzatočenci „Sajmišta“ svjedočili su Zemaljskoj komisiji za utvr-

bi Ljubljansku provinciju pacificirala. U proljeće 1943., Mussolini je opozvao Grazioliu i poslao ga u Cataniu, neposredno prije no što su Saveznici zaposjednuli ovaj grad. U Repubblica di Salò preuzeo je ponovno dužnost Visokog komesara za Ljubljanu. No, Friedrich Rainer zabranio mu je preuzimanje dužnosti. Slom nacizma iznenadio ga je u funkciji prefekta provincije Torino. Povukao se u privatnost i umro 1969. Jugoslavija ga je u odsutnosti osudila na smrt, no Italija ga nije izručila. www.criminidiguerra.it i Marco Cuzzi; *L'occupazione italiana di Slovenia*. Roma 1998, 197. Emilio Grazioli uhićen je 1945. u Rimu. Jugoslavenski vojni sud osudio ga je na smrt, no Italija je odbila njegovo izručenje : ZKRZ, Zh-2926.

⁶⁵NŠAL, Zapuščina škofa Rožmana, Prezidijalni spisi, kutija 122, arhivska enote 28: nedatiran biskupov koncept. V. Tamara Griesser-Pečar – France Martin Dolinar, Rožmanov proces. Ljubljana 2011; životopis biskupa Rožmana 15,16.

⁶⁶NAŠL, Prezidijalni zabilj., br. 112a/Pr-1941 od 30. 12. 1941. Popis tih osoba v A. Pizzuti, Ebrei stranieri internati in Italia durante il periodo bellico: Rubrica alfabetica e relative famiglie individuate: www.annapizzuti.it/ricerca/database.php i www.annapizzuti.it/ricerca/gruppo.phb.

⁶⁷Andrej Pančur, Judje s Spodne Štajerske in kot žrtve holokavstva v Evropi, www.iznz.si/doc./ZGO/Holokavst (11.10.2007), 19.

⁶⁸F. Čulinović, Okupatorska podjela Jugoslavije, 114–125.

⁶⁹Damjan Hančič, Renato Podbersič, Žrtve nacionalsocijalizma in boljševizma med slovenskimi Judi. U: *Svako leto eno ime.*; Andrej Pančur Judje s Spodne Štajerske in kot žrtve holokavstva v Evropi, www.iznz.si/doc./ZGO/Holokavst (11. 10. 2007), 19.

⁷⁰Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (DOEW): Österreichische Holocaustopfer-Datenbank: www.doew.at/ausstellung/shoaopferdb.html

divanje zločina okupatora i njihovih pomagača da je Rudolf Münz (Mütz) s drugim logorašima „Sajmišta“ kao prisilni radnik popravljao željezničku prugu i ceste kod Stare Pazove.⁷¹

U slovenskim općinama s njemačkim stanovnicima i njemačkim općinskim organima, načelnici su još prije uspostave njemačke vlasti protjerali židovske izbjeglice, bez obzira što su nekima dozvole boravka još važile.

Židovsko stanovništvo u Prekmurju, Međimurju, Baranji i Bačkoj dospjelo je 11. travnja 1941. pod mađarsku vlast.⁷² Židovi iz Austrije, koji su se preko Mađarske prebacivali u Jugoslaviju, nastanili bi se u Prekmurju; neki su se zaposlili u ondašnjim tvornicama. O tome svjedoče izvještaji banskih vlasti o ilegalnim imigracijama, te popisi osoba raspisanih za potragu banskih policijskih ravnateljstava u Zagrebu⁷³ i u Ljubljani.⁷⁴ Među njima je bio bečki stručnjak za konfekciju tekstila Robert Bassist, koji se doselio 1938. sa svojom suprugom Fritzi i maloljetnim sinovima Robertom (11 godina) i Erichom (6 godina). Zaposlio se u Čakovcu u tvornici „Heinrich Graner d.d.“. Isto je bilo i sa Karlom (Karelom) Sachsom, rođenim 1899. u Beču.⁷⁵

Njemački okupatori protjerali su Židove iz Južne Štajerske i na područje pod mađarskom okupacijom. Takvi su imali „sreću u nesreći“ jer ih Mađarska više nije, kao 1938. i 1939., protjerala preko austrijske granice, time ravno u nacističke logore.⁷⁶ Ostali su u Čakovcu i dijelili sudbinu s 378 domaćih Židova. Oni su ostali u Prekmurju jer su tvornice morale

⁷¹HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2984, ZM 22/51, kutija 63, br. GZ 3320 „Zločini nad Jevrejima u logoru Zemun.“

⁷²Mađarska je okupirala teritorije što ih je izgubila Trianonskim mirovnim ugovorom 1920; F. Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, 125. Irena Šumi – Oto Luthar, *Holokavst kot osebna in skupinska izkušnja: pričevanja iz Prekmurja*. U: *Slovenski Judje. Zgodovina in Holokavst*. Izd. Irena Šumi in Hannah Starman. Maribor 2012, 241–280. O okupaciji v. 247.

⁷³HDA, SB-ODZ, kutija 4, br. 59999/1938 (21. 11. 1938)

⁷⁴ARS, KBUDB (AS 068), kutija 33–198, br. 1111/1941. Primjeri: Vig Jozef iz Budimpešte i Pfeffer Istvan iz Kisvarde uhićeni su kod Murske Sobode zbog ilegalnog prijelaza granice iz Mađarske. Više primjera mađarskih Židova, koji su između 1938. i 1941. prebjegli u Prekomurje (AS 067), kutija 33–11, br. 26500-260408. Irena Šumi – Oto Luthar, *Holokavst kot osebna in skupinska izkušnja: pričevanja iz Prekmurja*. U: *Slovenski Judje. Zgodovina in Holokavst*. Izd. Irena Šumi in Hannah Starman. Dopolnjena in popravljena izdaja Maribor 2013, 243–283. Ovdje 245–251.

⁷⁵HDA, BH-ODZ, kutija41, br. 3419/1940.

⁷⁶A. Pančur, *Judje s Spodne Štajerske in Gorenjske kot žrtva holokausta v Evropi* www.iznz.si/doc./ZGO/Holokavst (11. 10. 2007), 20.

raditi za ratne potrebe, ali su živjeli pod policijskim nadzorom.⁷⁷ Godine 1944., cijela obitelj Bassist biva deportirana u Auschwitz i 21.V. 1944. i – prema svjedočenju preživjelih povratnika iz Auschwitza – “ugušeni su u plinskoj komori”.⁷⁸ Sudbinu obitelji Bassist dijelili su poslodavac Roberta Bassista, Heinrich Graner, njegova supruga Erna i Heinrichov brat Herman.⁷⁹

II.2 Progon Židova u NDH

Ilegalna imigracija Židova iz Srednje Europe na područje NDH nastavila se i nakon uspostave ustaške vlasti, uglavnom iz okupirane Slovenije.⁸⁰ Prognanicima, koji nisu uspjeli pobjeći na teritorij Ljubljanske provincije, preostao je samo bijeg preko slovensko-hrvatske granice.⁸¹ „Zbog ilegalnog prijelaza granice“ uhitilo ih je Ustaško redarstvo i pritvorilo u dvorcu Kerestinec, što ga je ustaška policija (redarstvo) 17. travnja 1941., u prvim danima nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske, preuzela od policije Banovine Hrvatske i uredila kao provizorni koncentracijski logor.⁸² Od lipnja 1941., židovski emigranti su internirani u dvorac obitelji Oršić u Slavetiću kod Jastrebarskog.⁸³

Stranim židovskim izbjeglicama koje su, još prije osnivanja NDH, bile upućivane na „prisilni boravak do rješavanja njihova statusa“ (Stubičke Toplice, Draganić, Fužine, Samobor, Lipik, Daruvar, Derventa, Banska Slatina), kotarska poglavarstva odredila su da ostaju ondje, uz prijetnju stroge kazne za nedopušteno udaljavanje.⁸⁴ Ipak, iz mjesta blizu linije razgraničenja između njemačkog i talijanskog okupacijskog područja bivše Dravske banovine, poglavito iz mjesta prisilnog boravka Draganića, izbjeg-

⁷⁷O radnoj obavezi Židova na mađarskom području : Laszlo Kontler, *Povijest Mađarske*, 383.

⁷⁸HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2976, ZM 22/43 (izvornik u kutiji 52 fonda 306).

⁷⁹HDA, ZKRZ-GUZ), Z-2930, br.175, stavak 429 na popisu jugoslavenskih Židova u njemačkim ili mađarskim logorima smrti. Isti popis nalazi se u ZKRZ-GUZ, kutija 356, br. 25258.– Zabilježeni na popisu žrtava Shoe Yad Vashema, www.yadvashem.org. Robert, Fritz i još jedan član bez podataka. Yad Vashem ne poznaje okolnosti i mjesto pogibije obitelji. Na popisu www.doew.at obitelj Roberta Bassista ne nalazi se među sedmoro nositelja ovog prezimena. Obitelj Graner nije registrirana na www.yadvashem.org.

⁸⁰HDA, RUR-ŽO, kutija 4, br. 2264/1941– inv. br. 27874

⁸¹HDA, RUR-ŽO, kutija 5, br. 4011– inv.br. 28003 od 21. 8. 1941.

⁸²HDA, RUR-ŽO, kutija 4, br. 2819 – inv.br. 27958

⁸³HDA, Ministarstvo unutarnjih poslova (MUP NDH), kutija 326 (UZUR ŽO 1941–1942).; RUR-ŽO, kutija 7, br. 6841/1941 – Inv. Nr. 28307; Br. Dizdar, Logori...ČSP (22), S. 98.

⁸⁴HDA, MUP NDH, kutija 194, br. 11882 – I.3. / odredbe od 9. 6. 1941. i 21. 6. 1941.

glice su se odvažile na bijeg preko rijeke Kupe.⁸⁵ Legalno napuštanje NDH, traženjem propusnica Ustaškog redarstva, pokazalo se rizičnim. U najboljem slučaju, policajcu su naplaćivali izdavanje izlazne dozvole novcima i dragocjenostima.⁸⁶ Aktivist Židovske bogoštovne općine Josip Indig naučio je tu lekciju, kad je odlučio mlade Aliya-izbjeglice iz Njemačke i Austrije prebaciti u Ljubljansku provinciju. Ustaška nadzorna služba (UNS) uvjetovala je izlazne dozvole upućivanjem nekolicine židovskih mladića, navodno, u Državnu radnu službu. Da je to bilo čista prevara, Joško Indig je saznao naknadno. Svih 300 židovskih mladića, koliko je UNS „regrutirao“, upućeno je u logor Gospić (Jadovno) i vjerojatno ubijeno u kraškim jamama na planini Velebit.

I za izlazne vize trebalo je podmićivati ustaše, sve dok se nije našao podređeni službenik koji bi je neovlašćeno potpisao. Pogranična kontrola u vlaku, također ustaški službenici, zažmurila bi na nevažeći potpis i Židovi bi se spasili u Ljubljanskoj provinciji. Skupina iz Lesnog brda ostala je u Horjulu skoro godinu dana. Mjesno stanovništvo se primjerno humano ponašalo prema njima, a lokalna postaja karabinijera im je pomagala. To je, međutim, provociralo partizane. Pod optužbom da Židovi „šuruju s fašistima“, partizanski su zapovjednici pokušavali prisilno regrutirati jevrejske mladiće. Neke djevojke su se dobrovoljno javile u partizane, dok je većina njih ipak krenula put Italije, u Nonantolu (kod Modene). Godine 1943., pobjegle su u Švicarsku.⁸⁷

Represivne mjere NDH – ograničenja slobode kretanja i zadržavanja na javnim mjestima, zabrane korištenje javnog prometa, te obaveza nošenja „židovskog znaka“ – primjenjivale su se i na strane Židove.⁸⁸ Nabavku „židovskih znakova“ za emigrante preuzele su Židovske općine u mjestima boravka emigranata, uz sufinanciranja od strane Židovske

⁸⁵Fonds Commando Carabinieri Reali Provincia di Lubiana (CC.RR-Ljubljana), Fasz. 160/V, R-15-1 *Židovski begunci iz Hrvatske*. Marjan Toš, Slovenski Pravičniki med pozabo in spomin/Slovenian Righteous between Oblivion and Remembrance. U: Vsako leto eno ime/Each Year One Name. Marko Rosner. Zborik Mednarodno znanstveno srečanje Vsako leto eno ime. ŠOA-Spominjajmo se 2015/Shoah – Let Us Remember 2015. Maribor 2015, 10-13. Irena Šumi – Hannah Starman, Slovenski Judje. Zgodovina in Holokavst. Maribor 2012.

⁸⁶B. Polić, „Vjetrenjasta klepsidra“, 399.

⁸⁷K. Voigt, *Joškos Kinder. Flucht und Alija durch Europa 1940–1943. Josef Indigs Bericht*. Berlin, 2006.

⁸⁸HDA, Ravnateljstvo ustaškog redarstva (u daljnjem tekstu skraćeno: RUR-ŽO), kutija. 2, br. 380/1941-Inv. br. 27308 od 6. 6. 1941. Izraz „strani židovski emigranti“ se koristi u svim fondovima iz NDH za izbjeglice iz Srednje Europe.

bogoštovne općine u Zagrebu. To je predstavilo značajnu stavku u proračunu općine i sve teži financijski teret.⁸⁹ No, usprkos tomu, Židovske općine ispoštivale su obavezu vrlo pedantno, kako ne bi ugrozile same izbjeglice i(li) riskirale sankcije. Dana 28. svibnja 1941., Ravnateljstvo ustaškog redarstva u Zagrebu proglasilo je obavezu registriranja, s prijetnjom najstrožom kaznom, upućivanjem u koncentracijski logor, onima koji se ne bi odazvali.⁹⁰ Optimisti među emigrantima zaista su vjerovali da će svi, koji se uredno odazovu obavezi registriranja i nošenju znaka, biti pošteđeni kazne koncentracijskih logora. Međutim, registracija je služila prvenstveno kao putokaz ustaškom redarstvu do smještaja Židova i do imena onih koji se nisu bili prijavili Židovskoj bogoštovnoj općini.⁹¹

Odredbom od 29. V. 1941., Židovski odsjek MUP-a je Židovskoj bogoštovnoj općini propisao obavezu zbrinjavanja stranih židovskih emigranata, ne obzirajući se na činjenicu da su joj vlasti, blokadom bankovnih računa,⁹² presjekle dotok financijske pomoći iz inozemstva.⁹³

Rimokatolička crkva i Njemačka Evangelička kršćanska crkva u NDH⁹⁴ smatrale su se nadležnim samo za pokršteno Židove. Katolička crkva mogla se pozivati na praksu Svete Stolice, pretočenu u međunarodno pravo u konkordatu Svete Stolice s Njemačkim Reichom od 25. srpnja 1933.⁹⁵ Zagrebački nadbiskup Štepinac je, u studenom 1938, u suradnji s udrugom „Družba Sv. Rafaela“ (osnovanom od Njemačkog episkopata

⁸⁹U zbirci dokumenata „*Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa s Hrvatskim crvenim križem*“. Urednik: Mario Vego, Zagreb, 2009. g., nalaze se molbe predsjednika dr. Huga Kohna za dodatna sredstva i angažman Međunarodnog odbora Crvenog križa (MOCK) za povoljniji promjenski tečaj franaka u dinare odnosno kune. – O kontaktima s međunarodnim židovskim udrugama za pomoć v. I. Goldstein, *Kontakti Zagrebačke židovske općine s inozemstvom 1933-1945 (International Contacts of the Zagreb Jewish Community)*. U: *Kladovo Transport. Zbornik radova sa Okruglog stola (Roundtable transcripts)*, Beograd, 2002, 23–49 (engleski tekst: 383–410)

⁹⁰I. Goldstein, *Holokaust*, 125.

⁹¹HDA, RUR-ŽO, kutija 17–20 sadrže prijavnice stranih Židova s podacima o pokretnoj imovini (radio prijemnici, pisači strojevi, bicikli) i novčanim iznosima.

⁹²Dne. 5. V. 1941. vlasti su deblokirale neke račune, ne bi li ublažile pomanjkanja deviznih zaliha: I. Goldstein, *Kontakti...* str. 38.

⁹³HDA, RUR-ŽO, kutija 2, ZI 286/1941-inv. br. 27255.

⁹⁴Službeni naziv Evangeličke crkve Augsburške ispovijesti (Luteranske crkve) u Zakonu o vjerskim zajednicama Kraljevine Jugoslavije iz 1931. i odluke Njemačkog narodnog saveza Podunavskih Švaba iz 1941. godine. Georg Wild, *Die Deutsche Evangelische Kirche in Jugoslawien 1918-1941*. Muenchen, 1980, 303.

⁹⁵Pierre Blet; *Papst Pius XII. und der Zweite Weltkrieg: Aus den Akten des Vatikans*. Padern-Muenchen-Wien-Zuerich 2001. str. 143, 144.

za pomoć rimokatoličkim emigrantima),⁹⁶ osnovao poseban fond za pomoć nearijskim katolicima, s prihvatnom službom za izbjeglice na zagrebačkom Glavnom kolodvoru.⁹⁷ Nakon njemačke agresije na Jugoslaviju i osnutka NDH, nadbiskup je prihvatilište i ured zatvorio,⁹⁸ ponudivši Židovskoj bogoštovnoj općini u Zagrebu da će katolička karitativna udruga „Karitas“ skrbiti za strane židovske emigrante. Pismenih tragova takve pomoći nema. Koliko je „Karitas“ stvarno mogao učiniti nije poznato, jer nema ni pismene građe. Predstavnik Židovske bogoštovne općine u Zagrebu, Ariel Shomrony, koji je u ime općine pregovarao s Nadbiskupskim duhovnim stolom u Zagrebu, svjedoči za nadbiskupov osobni angažman, o kojem pak nije vodio dokumentaciju. Potrebni se nisu osobno obraćali „Karitasu“, nego se nadbiskup služio „kuririma“, osobama njegova posebnog povjerenja, koje su im odnosile novac i darove. Sve suradnike nadbiskup je obvezao na strogu šutnju.⁹⁹

Prema informacijama, što ih je policijski ataše Njemačkog poslanstva primio od svojega agenta (Austrijanca) Kurta Hoppea, Njemačka Evangelička kršćanska crkva sa svojim biskupom dr. Filipom Poppom primala je financijsku pomoć iz Velike Britanije, na račun pastora Beckera u Diskontnoj banci u Zagrebu.¹⁰⁰ Njemačka evangelička općina u Zagre-

⁹⁶„NŠAM Maribor, Ostavština nadškofa Tomažiča, fasc. 35. Družba Sv. Rafaela. Vidi i „Pridige o verskem preporocu“ (LŠL, št. 11, 30. 11. 1943., iz zbornika biskupskih propovijedi, izdanog od Narodnog odbora Katoliške akcije. ČIPIČ REHAR, 233 Šitiri pridige o komunizmu“ 1. Advenska nedelja – LŠL, št. 11, 3. 11. 1943. dodatek. Propovijed prigodom „Izseljenske nedelje“.

⁹⁷Arhiv Nadbiskupije zagrebačke (NAZ) sadrži, prema Registru presidijalnih akata 1937–1942., slijedeće dokumente vezane uz „emigrante“: NAZ. 82 i 183. iz 1938. godine, te br. 183.Pr/1939. – Ravnatelj arhiva prof. dr. Stjepan Razum dao mi je na uvid dokument br. 183.Pr./1939, Izvještaj o djelatnosti akcije za pripomoć emigrantima od 31. 12. 1938. do 15. 4. 1939. (s pismenim pozivom Državnog tajnika Sv. Stolice, kardinala Eugena Pacellija od 9. 1. 1939.). Koristim priliku da mu ovime zahvalim. Ostali citirani dokumenti ne nalaze se u registriranim fondovima: E-mail poruka prof. dr. Stjepana Razuma autorici od 24. 2. 2009. godine.

⁹⁸U lipnju 1941. Gestapo je diljem Njemačke zatvorio crkvene službe za pomoć, pod optužbom da se bave špijunažom i krijumčarenjem deviza: Jana Leichsenring, Christliche Hilfen fuer „Nichtarier“ und Juden. U: Karl-Josef Hummel/Christoph Koesters, Kirchen im Krieg.Europa 1939-1945. 293-316, ovdje. 303, 304. Paderborn 2007.

⁹⁹S. Milković, Stepinac...Izjava Ariela Shomronyja. I. Goldstein; Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj. U: *Radovi -Zavod za hrvatsku povijest*. br.34-35-36, 242, 243.

¹⁰⁰Evangeličkoj crkvi u Njemačkoj pomagali su američki i britanski Queekers, jedna od slobodarskih evangelističkih vjerskih zajednica, te Švedska misija. P. Blet, *Papst Pius XII. und der Zweite Weltkrieg*. 147.

bu zaposlila je u njemačkoj školi u Zagrebu pokrštene Židove i Židovke u braku s pripadnicima Evangeličke crkve.¹⁰¹ Dok je u Njemačkom Reichu do 1938. godine funkcionirala – makar pod nadzorom Gestapoa – institucionalna pomoć kršćanskih Crkvi za Židove, i za pokrštene i za Židove po vjeri¹⁰² – u NDH odgovarajuća institucija nije postojala. Koliko su vjernici pomagali progonjenima, to se ne može utvrditi jer nema svjedočanstava iz prve ruke. Branko Polić uvjerio se da su njemu, njegovoj obitelji i drugim progonjenima pomagali nepoznati. On vjeruje da je bilo više onih koji su imali srce za svoje sugrađane u nevolji nego drugih, koji su se nevoljama Židova okoristili i doprinijeli time što su Židove denuncirali.¹⁰³ Postoje svjedočanstva preživjelih za to da su vjernici pomagali stranim židovskim izbjeglicama.¹⁰⁴

II. 3. Hrvatsko-njemački „Endloesung“ („Konačno rješenje“) Deportacije u logore

Deportacije u sabirne logore počele su s premještanjem Židova iz mjesta prisilnog boravka. Na tome su inzistirale lokalne vlasti, koje nisu htjele trpjeti Židove u svojim mjestima. Optuživale su strane Židove da,

¹⁰¹Za odnos Njemačke Evangeličke kršćanske crkve u bivšoj Jugoslaviji prema nacionalsocijalizmu, prema progonu Židova i prema pokrštenim Židovima nedostaju podrobnija istraživanja. Fond Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja NDH-Odjel bogoštovlja (MPB-B, fond br. 218 Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu) ne sadrži izvorne grade. Georg Wild naveo je u uvodu svoje knjige da se relevantni materijal vjerojatno nalazi u Središnjem arhivu Evangeličke-Luteranske crkve u Berlinu.

¹⁰²Reutter Lutz-Eugen, *Die Katholische Kirche als Fluchthelfer im Dritten Reich. Die Betreuung von Auswanderern durch den St. Raphaels-Verein. Recklinghausen 1971. Isti: Die Hilfstätigkeit katholischer Organisationen und kirchlicher Stellen für die im nationalsozialistischen Deutschland Verfolgten. Hamburg 1969. VULETIĆ Aleksandar-Saša, Christen jüdischer Herkunft im Dritten Reich: Verfolgung und organisierte Selbsthilfe 1933 – 1939. Mainz, 1999. (Veröffentlichungendes Instituts für Europäische Geschichte Mainz: Abteilung Universalgeschichte; Bd. 169).*

¹⁰³Branko Polić, *Vjetrenjasta klepsidra. Autobiografski zapisi 1924–1.11.1942.* Zagreb 204, 378. Branko Polić (1924–9.11.2014.) bio je sin direktora Diskontbanke d.d. Zagreb Artura Polića i Dane, poslijeratne prve v.d. ravnateljice Koncertne direkcije Zagreb. Branko Polić je cijeli svoj radni vijek proveo na radiju, kao glazbeni komentator i urednik. Stekao je diplomu za francuski jezik i literaturu na Sorbonni i diplomu iz anglistike na Zagrebačkom sveučilištu. Uređivao je časopis „Novi Omanut“, glasilo Kulturnog društva „Miroslav Šalom Freiburger“, Zagreb. Njegovo obrazovanje i profinjen stil života činili su ga jednim od posljednjih potomaka kulturnog velegrađanstva.

¹⁰⁴Proglašeno je 109 hrvatskih „Pravednika među narodima“ za spašavanje Židova iz područja bivše Jugoslavije.

kako imaju novaca u obilju, kupuju sve i plaćaju svaku cijenu. Na taj način dižu cijene čak i najosnovnijim živežnim namirnicama, zbog čega domaće stanovništvo trpi glad.¹⁰⁵ U lječilištima i turističkim mjestima, njemačke su vlasti rekvirirale smještaje, a „nisu željele vidjeti Židove u svojoj blizini“. Dana 20. VI. 1941., židovske izbjeglice su prebačene iz Jastrebarskog i Samobora u Kerestinec,¹⁰⁶ a zatim u dvorac Slavetić kod Jastrebarskog, ili u logor Kruščica u Bosni, pa onda u Loborgrad kod Varaždina. Odande su, na zahtjev njemačkih službi u Zagrebu, između 13. VIII. i 31. VIII 1942., odvedeni „na Istok“.¹⁰⁷ Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača je utvrdila da nitko iz te skupine nije preživio.¹⁰⁸

Židovske izbjeglice iz Kerestince su djelom premještene i u koncentracijski logor „Danica“ (Drenje kod Koprivnice)¹⁰⁹ gdje su, krajem lipnja 1941., stigli i strani Židovi na prisilnom boravku u Draganiću. U srpnju 1941., „Danica“ je gotovo ispražnjena od Židova. Židovi su odvedeni u logor Gospić i na otok Pag.¹¹⁰ Pozadina premještaja Židova mogle su biti kritičke opaske njemačkih tehničkih inspekcija u „Danici“: da zatočenici uživaju previše slobode, da „Hrvati očito ne znaju riješiti Židovsko pitanje“ i „kako ćemo mi (Nijemci, op. aut.) na kraju biti prisiljeni stvar uzeti u svoje ruke“. Ravnateljstvo Ustaškog redarstva zaključilo je da treba žurno reagirati, jer bi deportacija Židova u Njemački Reich značila da će zajedno sa Židovima otići iz NDH i židovska imovina.¹¹¹

¹⁰⁵Dopise s takvim optužbama šalju slijedeće vlasti: Ustaški stožer u Lipiku, HDA, Ravnateljstvo ustaškog redarstva (RUR-ŽO); kutija 3, br. 112-inv.br. 27585 od 9. 6. 1941. i br. 1256-inv. br. 27638 od 7. i 8. srpnja 1941.; Kotarski poglavar Pisarovina HDA, RUR-ŽO, kutija 3, br. 1522 – inv.br.27730; Kotarski poglavar Novi Vinodolski: Državni arhiv Rijeka (DARI), Kotarsko poglavarstvo Novi Vinodolski, fond JU-141, kutija 303, br. 60337-42.

¹⁰⁶O kontribuciji v. I. Goldstein, *Holokaust*, 162–172. Branislav Ostojić, Mihael Sobolevski; *Pag. Pakao u kamenoj pustinji*. Feljton u „Novom listu“, Rijeka, 18. 8. – 26. 9. 1985. 3. Nastavak, 20. 8. 1985.

¹⁰⁷HDA, RUR-ŽO, kutija 15, br. 5108 – inv. br. 29811 od 14. 8. 1942.; kutija 15, br. 5026/1942 od 10. 8. 1942.; ibidem br. 5240/1942 – inv. br. 29855.

¹⁰⁸HDA, ZKRZ, kutija 10, dok. br. 88-9 i kutija 15, br. 3768-3769. Popis „Poginuli izvan zemlje – Auschwitz“ (*popis žrtava iz bivše Jugoslavije u koncentracijskom logoru Auschwitz*)“ nalazi se u fondu ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-3022, ZM b22/30.

¹⁰⁹HDA, RUR-ŽO, kutija 5, br. 4011 – inv. br. 28003 od 21. 8. 1941.

¹¹⁰HDA, RUR-ŽO, kutija 5, br. 2819-inv. br. 27958.

¹¹¹HDA, RUR-ŽO, kutija 3, br. 1117/41-inv. br. 27592: Urudžbeni zapisnik dopisa Zapovjedništva Ustaškog redarstva za grad i kotar Koprivnica od 30. 6. 1941.

Tijekom srpnja i do sredine kolovoza 1941., dopremljeni su u logor Gospić Židovi iz svih predjela NDH:¹¹²

- židovske izbjeglice iz Srijema, među njima putnici s „Kladovotransporta“ na boravku u Rumi,¹¹³
- iz istočne i zapadne Slavonije izbjeglice su krenule između 17. VII. i 4. VIII. 1941.¹¹⁴ Doživjeli su pravu „odiseju“ putujući vlakovima iz Srijema, Slavonije i Bosne prema Kruščici, zatim prema Gospiću. U Gospiću su ostali 14 dana, da bi bili ponovno ukrcani u vlak, put Karlovca. 93 internirana strana Židova – prema svjedočanstvu, svi iz Austrije – u Gospiću su bili smješteni na poljoprivrednom imanju Ovčara, a nakon 14 dana odvedeni vlakovima iz Gospića prema Zagrebu.¹¹⁵

Razlog preobratu – odvođenju ustaških zatvorenika iz logora na Velebitu put Karlovca, Jastrebarskog i Zagreba¹¹⁶ – bila je talijanska „reokupacija“ Like.¹¹⁷ Sve hrvatske vojne i policijske snage morale su napustiti teritorij „reokupacije“. U Jastrebarskom su se vlakovi zaustavili, a putnike su podijelili – muškarce u prednje, žene i djecu u zadnje vagone. Cilj je bio logor koji se tada upravo izgrađivao – Jasenovac, i to prvi logor u Krapju. Muškarci su ostali u Krapju,¹¹⁸ dok su žene i maloljetnici, u studenom iste godine, prebačeni u logor Loborgrad.¹¹⁹

Jedno od mjesta na kojem su zatočenici navodno trebali obrađivati napuštena polja, bio je zaselak Jadovno. Razgranati sustav kraških špilja u

¹¹²HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2953, ZM 22/24, Z-2983, ZM 2250 (kutija 62), list 6.

¹¹³Da su strani Židovi koji su prebivali u Rumi, bili sudionici „Kladovskog transporta“, potvrdio je autorici potomak židovske obitelji iz Rume, Antun Unterberger: antun. unterberger@sezampro.rs.

¹¹⁴HDA, RUR-ŽO, kutija 6, br. 6196 od 2. 9. 1941. Popis židovskih izbjeglica iz Njemačke i Austrije, što su ga Daruvarski članovi SUBNORA iz svojih sjećanja sastavili : DAB (Bjelovar), SUBNOR (fond 277), br. 44/45. Potpisao ga je predsjednik SUBNORA, Marko Flajšhaker, Daruvarski Židov. On govori o 93 stranih Židova interniranih u Daruvaru. Marko se spasio u proboju zatočenika iz logora Jasenovac 22. 4. 1945. godine.

¹¹⁵HDA, RUR-ŽO, kutija 6, br. 6196 od 2. 9. 1941. Marko Flajšhaker.

¹¹⁶Za sudjelovanje u ovim deportacijama osuđen je (presudom br. 352/45 od 10. 7. 1945.) Lulić Nikola. Smrtna presuda potvrđena je 17. 8. 1945.: HDA, ZKRZ, mikrofilm Z-2956, ZM 2/23.

¹¹⁷Fikreta Jelić Butić, Ustaše i NDH, Zagreb, 1977., str. 121, 122. Nada Kisić Kolanović, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb, 2001., str. 178.

¹¹⁸HDA, ZUR-ŽO, kutija 13, br. 3890 – inv. br. 29390.

¹¹⁹HDA, ZUR-ŽO, Popisi logora Loborgrad, Jasenovac i popis maloljetnika u Loborgradu; također i RUR-ŽO, kutija 6, br. 6196 od 2. 9. 1941.

Velebitskom grebenu postao je topografskom oznakom za prvo masovno likvidiranje zatočenika ustaških koncentracijskih logora. Ondje su, vjerojatno, nastradali mladi iz skupine Josipa Indiga, „dobrovoljci Državne radne službe“.¹²⁰ I sudbine stranih Židova iz „Danice“ su ostale nerazjašnjene. U prilog pretpostavci da su stradali u logorima na Velebitu ili pak na Pagu, govori dopis Ravnateljstva ustaškog redarstva Židovskoj bogoštovnoj općini u Zagrebu sa naredbom da „na zahtjev Njemačkog poslanstva Zagreb prikupi prtljage bivših njemačkih interniraca u Draganiću koji se više neće vratiti onamo“.¹²¹

Gospić je bila usputna postaja zatočenicima koji su bili predviđeni za rad na otoku Pag. Austrijanac Willy Kaiser, koji je u Zagreb stigao 1938. godine, učlanio se u zagrebački „Makabi“ i postao jednim od najboljih „četiristometraša“ Jugoslavije. On je bio uhićen, zajedno sa svim članovima „Makabija“, 26. lipnja 1941. i odveden, preko Gospića, na Pag.¹²² Zajedno s Osječaninom Palom Kleinom, pokušao je pobjeći iz logora Slana preplivavši jedne noći Velebitski kanal. U mraku su obojica izgubili orijentaciju. Kleina su stražari ubili, pucajući s obale, a Kaisera uhvatili i, nakon noći i cijelog dana stajanja uz „stup srama“, strijeljali. Preživjeli bivši suzatočenik, kasniji jugoslavenski oficir Zlatko Vajner, sjećao se Kaiserovog uspravnog držanja uoči smrti, i njegovih glasno izrečenih riječi nade „*da sve to neće biti uzalud*“.¹²³

Kad se 19. kolovoza 1941., zbog talijanske „reokupacije“ ustaško redarstvo moralo povući s otoka Paga, ustaške su straže počinile isti pokolj kao i na Velebitu.¹²⁴ Talijanski garnizon u gradu Pagu znao je za uvjete

¹²⁰O dezinfekciji leševa „u Lici“ Velika župa Senj-Modruš obavještava Ministarstvo unutarnjih poslova NDH 13. 9. 1942.: HDA, MUP NDH, kutija 304, dok. br.10149/620. Klaus Voigt, Joško's Kinder. 51–53.

¹²¹HDA, RUR-ŽO, kutija 15, bez broja -inv. br. 28701 (bez datuma).

¹²²HDA, ZKRZ-GUZ, izjava svjedoka Maksa Gellera dne. 19. 5. 1945. o izvršenju smrtno kazne nad Wilhelmom Kaiserom. Z-2937, kutija 4, br. 1257/45.

¹²³B. Ostojić, M. Sobolevski, Pag. Pakao u kamenoj pustinji. 34. i 38. nastavak – Očevidac, svetioničar Ivan Bilić, sjećao se pokušaja bijega – bilo ih je više – a isto tako i pokušaja samoubojstva bacanjem u more, nastavak 34. „Novi list“, 2. rujna 1985. Uspio je pokupiti osobne dokumente logoraša, no Talijanska vojska je u premetačini njegove kuće sve te dokumente zaplijenila. I. Goldstein, Holokaust. 290.; M. Peršen, Ustaški logori. 102

¹²⁴HDA, MUP NDH, kutija 304, br. 10149/620 i 43. nastavak feljtona B. Ostojića, M. Sobolevskog, Pag. Pakao u kamenoj pustinji. 23. 9. 1985. Nagadanja o broju žrtava u Slanom i u Metajni v. B. Ostojić, M. Sobolevski, Pag. Pakao u kamenoj pustinji, 33. nastavak, 1. 9. 1985.; 44. nastavak, 24. 9. i 45. nastavak, 25. 9. 1985.; Đuro Zatezalo, Jadovno. Kompleks ustaških logora. 220; I. Goldstein, Holokaust, 300, 301.

življenja logoraša, te nije mogao ne vidjeti masovno ubijanje zatočenika, ali nije intervenirao. Tek nakon likvidiranja logora, talijanska vojno-liječnička komisija zasula je vapnom otvore špilja, u koje su počinitelji pokolja bacili leševe, poslikala mjesta pogibije i obilježila mjesta pokopa.¹²⁵ Poslije 1945. godine, Savez komunističke omladine Jugoslavije i Antifašistička fronta žena Jugoslavije preuzeli su skrb za mjesta pogibija i skupnih grobnica, te za dostojno obilježavanje godišnjice pokolja. Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Rijeka je, 1983. godine, proglasio mjesta i akvatorija ispred uvale Slano spomenikom kulture.¹²⁶

Ne može se ustanoviti jesu li Aliyah-bet-izbjeglice iz Austrije, Njemačke, Mađarske i Rumunjske, koji su bili internirani u „Danici“, također stradali u paškim logorima. Oni se ne nalaze niti na jednom popisu identificiranih žrtava ustaških logora na Velebitu, niti na popisu identificiranih žrtava Jasenovca (koji obuhvaća logore Jasenovac i Stara Gradiška)...

Preživjeli iz ustaških logora na Velebitu odvedeni su u drugoj polovini kolovoza 1941. u Krapje, gdje je nastao prvi logor budućeg sustava „Ustaška nadzorna služba – Sabirni i radni logori Jasenovac“.¹²⁷ Među rijetkim pismenim svjedočanstvima o sudbini stranih židovskih izbjeglica-zatočenika u ustaškim koncentracijskim logorima su memoarsko dijelo Bečanina Imra Rochlitz i sjećanja zagrebačkog zatočenika ing. Đure Schwarza o austrijskom umjetniku Walteru Krausu (rođ 1917. sic!). Walter Kraus je, prema saznanju Đure Schwarza, došao u Beograd 1938. Nakon bombardiranja grada, pobjegao je sa svojom suprugom Verom, rođenom Beograđankom. U Novskoj je ustaško redarstvo uhitilo par.¹²⁸ Walter Kraus upućen je u Jasenovac, no ne može se ustvrditi je li njegova supruga, Vera Kraus, identična s identificiranim žrtvama logorskog sustava Jasenovac istoga imena i prezimena. Walter Kraus je u Jasenovcu slikao i crtao portrete logorskog osoblja, ali i vanjskih naručitelja. Đuro Schwarz

¹²⁵HDA, ZKRZ-GUZ, Z-2983, GUZ 2820.; B. Ostojić, M. Sobolevski, Pag... 3. nastavak, 20. 8. 1985. i 4. nastavak, 21. 8. 1985.

¹²⁶B. Ostojić, M. Sobolevski, Pag. Pakao u kamenoj pustinji, 35. nastavak 5. 9. 1985.; 24. 9. i 45. nastavak, 25. 9. 1985. Rješenje br. R5-302/1-83 od 21. 4. 1983.

¹²⁷Javna ustanova Spomen centar Jasenovac: www.jusp-jasenovac.hr

¹²⁸Jedini upis s imenom „Walter Kraus“ u banci podataka na www.doew.at ne može se odnositi na jasenovačkog zatočenika. Prema www.doew.at Walter Kraus je rođen 1903., nastanjen u Wien 2, Stuwerrstrasse 34, a umro 1939. u Niskomu (Lwow, Poljska).

tvrdio je da mu se trag gubi tek tijekom proboja zatočenika iz logora (22. travnja 1945.).¹²⁹

Bečanin Imre Rochlitz, i muž njegove tete Camille, Oskar Štern, dospjeli su u Jasenovac zbog „pokušaja bijega”. Doista su ih ustaški agenti zatekli u trenutku kad su napustili kuću da bi pošli na put za Split. Vjerojatno je netko uočio njihove pripreme za put i denuncirao ih. Dana 1. veljače 1942., na oštru zimu s mnogo snijega i leda, otpremljeni su on i drugi zatočenici.¹³⁰ Imre je bio dodijeljen grobarskoj grupi, koja je svako jutro prikupljala leševe po barakama i odvozila ih na prostor izvan logora. Odnosili su trupla žrtava koje su „likvidirane” – po kazni ili samo zbog obijesti stražara – i pokapali ih ondje u rakama. Najviše zatočenika izgubilo je život u toku dana, sjeća se Imre. Ubijeni su dok su bili na prisilnom radu, ili kao žrtve ustaške obijesti. Mnogi su i tokom noći podlegli posljedicama torture, izgladnjivanja, od zaraznih bolesti ili su, naprosto, umrli od hladnoće.¹³¹

Rochlitzovo svjedočenje potvrđuje iskaze što su ih domaći Židovi, preživjeli logoraši Jasenovca, davali pred Zemaljskom komisijom Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača pri čemu je njegovo sjećanje sadržajnije od njihovih izjava. On je svjedočio ne samo o tome što je logorski režim učinio od fizičke egzistencije zatočenika, nego i od njegove „duše”, „ličnosti”, sposobnosti osjećanja i suosjećanja. Logorski život prouzročio je „osjećaj krajnje nemoći, resignaciju i nesposobnost dijeliti te osjećaje s bilo kime. [...] Nitko od suzatočenika nije bio voljan niti sposoban saslušati ga. Upitati nekoga za nečiju sudbinu – dobio bi sasvim indiferentan odgovor.” Kad je drugog židovskog izbjeglicu iz Beča, kojeg je upoznao u Zagrebu, priupitao za sudbinu svojega očuha deportiranog iz Dervente, Bečanin mu je bez posebne emocije poručio: „Ustaše su ga ubili. Ubili su cijelu skupinu odmah nakon njezina dolaska u logor. Svatko, za koga bi pitao, bio je već mrtav”.¹³²

Masovne egzekucije u Jasenovcu zabiježene su u vrijeme od 27. prosinca 1941. do kraja siječnja 1942. „One su se uvijek izvršavale izvan logorskog područja”, sjeća se Imre Rochlitz. On je postao očevicom ubija-

¹²⁹ DA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2942, GUZ-2235/7-45, svjedočenje ing. Đure Schwarza, Zagreb, list 9, 732. Iste informacije autorica je primila i od kustosa JUSP-a Jasenovac, Đorđa Mihovilovića (e-mail od 11. studenoga 2010.).

¹³⁰I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 56–61.

¹³¹I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 62–74.

¹³²I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 34.

nja zatočenika, koji su bili uhvaćeni u pokušaju bijega iz logora – u osvitlu dana u veljači 1942., prije no što je grobarska skupina krenula na svoj zadatak.¹³³ Rochlitz analizira proces svoje „brutalizacije” i otupljanje svih osjećaja, te prihvaćanja „logorske logike”, s kojom se suočavao u trenutku kad su svi zatočenici morali prisustvovati činu kažnjavanja uhvaćenog bjegunca iz logora. Identificirao se s pravilom da je bjegunac „kriminalac koji zaslužuje kaznu, i to najgoru što je čovjek može izmisliti”.¹³⁴ Za još jednu masovnu likvidaciju u veljači – 50 zatočenika – Rochlitz se sjeća da je ustaški oficir prozvao „dobrovoljce za premještaj u Đakovo, za rad u stolarskoj radionici i u krojačnici”. Ovom su se pozivu zatočenici odazvali, gajeći iluziju da su životni uvjeti u Đakovu povoljniji, da će se raditi pod krovom, i da nema masovnog i samovoljnog ubijanja. Ubrzo su saznali da je „premještaj u Đakovo” bio „sinonim” za likvidaciju. Samo nije dokučio je li ubojstvo bilo planirano, ili su ustaške straže naknadno promjenile svoju nakanu. „Svejedno – češće su skupine izvedene iz logorskog područja i smjesta ubijene, te tijela bačena u Savu ili u masovnu grobnicu”.¹³⁵

Oskar Stern i Imre oslobođeni su 20. II. 1942. Teta Camilla boravila je u Staroj Gradiški, te je također otpuštena – svi zahvaljujući intervenciji strica Ferdinanda, nosioca zlatnog odličja za hrabrost („Goldene Tapferkeitsmedaille”) iz Prvog svjetskog rata i poznanika Glaisea von Horstenaua. Glaise von Horstenau „izvukao” je Oskara Sterna i Imra iz Jasenovca, ali ne direktnom intervencijom u Ravnateljstvu ustaškog redarstva, jer bi zatraženi zatočenici Jasenovca na takav zahtjev smjesta bili likvidirani. Glaise von Horstenau zatražio je od Ravsigura „dodatan broj zatočenika za taoce”.¹³⁶

Arhivskih podataka o stranim Židovima u Jasenovcu ima. Očevicac jednog od prvih grupnih ubojstava, Zagrepčanin Milan Auferber, svjedočio je pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača da je početkom listopada 1941. skupina Židova odvedena, navodno na šumske radove, s time da su im stražari obećali otpust iz logora, kad bi se dokazali marljivim radom. Auferber je pak saznao da su odvedeni u šumu, tamo povezani jedan uz drugoga žicom i strijeljani. Kao žrtve ove grupe, Auferber spominje liječnika, odvjetnika, inženjera i

¹³³I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 68.

¹³⁴Ibidem, 68.

¹³⁵Ibidem, 72.

¹³⁶I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 74.

službenike iz Beča.¹³⁷ Auferberova sjećanja nisu bila toliko precizna da sam uspjela identificirati njihova – pretpostavljena – imena i prezimena zatočenika iz „Danice“ u Koprivnici ili stranaca na prisilnom boravku u Draganiću. Podaci se nisu mogli provjeriti ni u popisu austrijskih žrtava Holokausta, sačinjenom u Dokumentacijskom arhivu austrijskog pokreta otpora (Dokumentationsarchiv des oesterreichischen Widerstandes, DOEW), niti u središnjoj evidenciji centra Yad-Vashem.¹³⁸ Dvojica bečkih Židova vode se u evidencijama Krojačke radione u Jasenovcu sve do kolovoza 1943.¹³⁹ Na popisu primatelja paketa, što su ih zatočenici „zbog dobrog vladanja“ smijeli primati dva puta mjesečno od Židovske bogoštovne općine u Zagrebu, vodio se tijekom 1943. godine u Staroj Gradiški jedan Bečanin. Ista osoba nalazi se i na poimeničnom popisu ubijenih i umrlih žrtava Jasenovca¹⁴⁰ s napomenom „ubijen 1942. godine“. No, to ne znači da se radi o prostoj zabuni ili omašci – naprotiv. Židovska bogoštovna općina računala je s time da zatočenici smrt ili nestanak primatelja paketa nisu – ili nisu odmah – prijavili, nego nepodignute pakete, ako su sretnim slučajevima dospjeli njima u ruke (a da ih stražari nisu zaplijenili i pokrali) podijelili među sobom.¹⁴¹

Masovno odvođenje u logorski sustav Jasenovac počinje deportacijama iz Slavonije i Srijema, tijekom kolovoza 1941. Riječ je o onim transportima koji su između 17. srpnja i 4. kolovoza 1941. Židove vozili u Gospić da bi ih, ili na pola puta ili nakon kratkog boravka u Gospiću, usmjerili prema Jastrebarskom; završili bi u Krapju. Doživjeli su pravu (već opisanu) „odiseju“.¹⁴² Žene i maloljetnici odvedeni su iz Krapja, kad je u studenom 1941. uspostavljen ženski logor Loborgrad.¹⁴³ „Čišćenje“ Srijema je nastavljeno tijekom 1942. godine. Dana 8. svibnja 1942., polazio je masovni transport iz Vinkovaca.¹⁴⁴

¹³⁷HDA, RUR-ŽO, kutija 11, br. 3170 – inv. br. 29131.

¹³⁸Iskaz Milana Auferbera u HDA, ZKRZ-GUZ mikrofilm Z-2945, GUZ br. 2235/ zapisnik Jasenovac-Milan Auferber.– Popis austrijskih žrtava Holokausta: www.doew.at/Opfersuche; Yad-Vshem: www.yad-vashem.org

¹³⁹Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac, III. sv. dok. br. 145 i dok. br. 158.

¹⁴⁰www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6711.

¹⁴¹Svjedoci za to citirani su u JIM Beograd, ŽOZ K-65-6-1/1-72 i HDA, ZKRZ-GUZ, Z-2987, ZM 22/54, GUZ 4547/e/45.

¹⁴²HDA, RUR-ŽO; kutija 13, br. 3890 – inv. br. 29390.

¹⁴³HDA, ZUR-ŽO, Popisi zatočenika Loborgrada, Jasenovca i popis maloljetnika u Loborgradu; isto u RUR-ŽO, kutija 6, br. 6196 od 2. 9. 1941.

¹⁴⁴HDA, RUR-ŽO; 3570 i 3571, 3600 i 3601.

Za otprilike 40-ak stranih Židova u Pisarovini zabilježeno je da su odvedeni u Jasenovac između 5. i 13. lipnja 1942.¹⁴⁵ Židovi iz Zagreba i sjeverne Hrvatske odvedeni su u Jasenovac između 11. i 20. rujna 1941.¹⁴⁶ Transportima su prethodile racije po Zagrebu, tijekom kojih su – uz pomoć prijavnica u Ustaškom redarstvu – pronađene austrijske i njemačke izbjeglice i Židovi iz bivše Čehoslovačke. Svi su posjedovali važeće izlazne dozvole i ulazne vize za treće zemlje, te brodske dokumente za put u prekomorske zemlje.¹⁴⁷ Harriet Pass-Freidenreich tvrdila je da su Židovi u Zagrebu do 1944. godine bili „relativno sigurni“.¹⁴⁸ Do ovakve ocjene mogla je doći jedino zbog nedovoljnog poznavanja izvora.

U rujnu 1941., iz Dervente su deportirane, zajedno s domaćim Židovima, strane izbjeglice, među kojima je bio veći broj liječnika. Samo jedan od njih ostao je pošteđen, na zagovor šefa mjesne bolnice, i smio je raditi kao liječnik-asistent.¹⁴⁹ Među 77 ubijenih liječnika, 25 farmaceuta, 11 zubara, 15 bolničara i tri studenta farmacije – svi su postali žrtvama logora – bilo je trojica bečkih Židova: doktor Bruno Klagsbrum (Klagesbrum ili Klagsbrunn),¹⁵⁰ dr. Alfons Lindenfeld¹⁵¹ i dr. Julius Werdesheim.¹⁵² Liječnici, farmaceuti i bolničarke koji su morali služiti u ustaškoj bolnici, ili poći s ustaškim vojnim jedinicama na bojišnice, dospjeli su u transporte koji su u svibnju 1945. godine vozili ustaše, ustaške dužnosnike, njihove ranjenike, preživjele zatočenike i civile put Austrije, u susret britanskim jedinicama u Austriji. To znači da su se našli u masi onih koji su bili izru-

¹⁴⁵HDA, ZKRZ-GUZ, kutija 3025, popis Pisarovina i ZUR-ŽO, popis 1514; RUR-ŽO, kutija 1, 1942, Kotarska oblast Pisarovina, br. 4-Prs. od 20. 6. 1942.; kutija 6, br. 6196 od 2. 9. 1941.; RUR-ŽO, kutija 13, br. 4204 – inv. br. 29521 od 1. 5. 1942.; kutija 14, br. 4757 – inv. br. 29686 od 14. 4. 1942.

¹⁴⁶HDA, RUR-ŽO, kutija 13, br. 5156/1941 – inv. br. 28207: Zatočenici iz logora Zavrtnica nalaze se na popisima identificiranih žrtava i zatočenika Jasenovca čije se sudbine nisu mogle utvrditi.

¹⁴⁷HDA, RUR-ŽO, kutija. 6, br. 4925/041 – inv. br. 28196 od 18. 9. 1941.

¹⁴⁸Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia. A quest for community*. Philadelphia 1979, 188.

¹⁴⁹HDA, RUR-ŽO, kutija 12, br. 4741/1941 – inv. br. 28136.

¹⁵⁰Podatak o njegovu radu u bolnici Jasenovac: M. Karakaš, dr. Klagsbrum nalazi se na popisu www.jusp-jasenovac.hr i na popisu www.doew.at.

¹⁵¹Ime dr. Lindenfelda – Alfonsa utvrđeno je na osnovu www.jusp-jasenovac, Ne nalazi se na popisu www.yadvashem.org, ni na www.doew.at.

¹⁵²Dr. Julius Werdesheim, rođen 1892. u Beču, nastanjen u Grazu Radetzkystrasse 10, nalazi se na popisu www.jusp-jasenovac.hr, www.doew.at (ondje: Werdisheim!)

čeni partizanima. Nekima od njih se tek tada gubi trag.¹⁵³ I u pokušaju prodora zatočenika iz logora „Kožara“ poginuli su i strani Židovi.¹⁵⁴

Autorica je utvrdila imena i osobne podatke (datum rođenja, prebivalište, zanimanje) 101 žrtve iz Austrije. U Staroj Gradiški stradalo je 15 austrijskih Židovki. Sudbine 86 židovskih zatočenika u Jasenovcu i Staroj Gradiški ne mogu se rekonstruirati, jer nedostaju svjedočenja iz službenih izvora.¹⁵⁵ Nema ni informacija o nalazu posmrtnih ostataka. Podaci o podrijetlu žrtava su pogrešni u mnogo slučajeva; posljednja mjesta boravka u NDH, prije uhićenja ili deportacije, navode se kao mjesta rođenja.

Dvorac Keglević u Loboru, Loborgrad je, od 6.11.1941., bio posljednja postaja židovskim izbjeglicama koje su iz Kerestinca, Jastrebarskog i Samobora provizorno smještene u dvorac Slavetić kod Jastrebarskog.¹⁵⁶ U studenom 1941., stizale su židovske izbjeglice iz Krapja, nakon lutanja vlakom od Srijema, zapadne i istočne Slavonije do Gospića i nazad.¹⁵⁷ Jedna austrijska zatočenica ženskog logora Loborgrad umrla je 8.11.1941. od tifusa.¹⁵⁸ Sve su žrtve epidemije – više od 200 zatočenika – pokopane bez lijesova, u rakama iskopanim duž vanjske strane logorskih zidova. Nadgrobne humke je, nakon odvođenja zatočenika „na Istok“, upravitelj logora, Vilko Heger, dao srasnati.¹⁵⁹

Preživjele zatočenice ovog logora odvedene su od 13. kolovoza 1942. – radi implementacije plana sa „Konferencije u Wannseeu (20.1.1942.)“¹⁶⁰ – na „Istok“. Na „Istok“ je bila „službena“ formula, ne bi

¹⁵³M. Karakaš, Medicinsko osoblje i zdravstveno-higijenski uvjeti u logoru Jasenovac. www.cip.hr/7296, 387-408. Ovdje 402,403.

¹⁵⁴HDA, BH-ODZ, kutija 11, br. 58679. Za sudbinu supruge Klare i djece nema podataka.

¹⁵⁵Zbog uništavanja ustaške kartoteke kod ZET-a Vojni sud Grada Zagreba osudio je (sud br. 849/45 od 19. 7. 1945.) Ivana Radočaja (rođ. 1911. u Generalskome Stolu), po čl. 14 na šest godina lišenja slobode s prisilnim radom, a na daljnjih pet i pol godina na gubitak pojedinih građanskih prava. Presuda je odmah postala izvršnom: HDA, ZKRZ, mikrofilm Z-2959, ZM 22/26, kutija 29.

¹⁵⁶HDA, RUR-ŽO; kutija 7, br. 6841– inv. br. 28307.

¹⁵⁷HDA, RUR-ŽO, kutija 6, br. 6196/1941 – inv. br. 28240 od 2. 9. 1941.

¹⁵⁸HDA, Zapovjedništvo ustaškog redarstva-Židovski odsjek (ZUR-ŽO), kutija 1, popis br. 1159-Loborgrad

¹⁵⁹HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2942, kutija 11, br. 2235/45: Izvještaj liječnika dr. Lea Singera. O tome v. I. Goldstein, *Holokaust*, 353–358.

¹⁶⁰Konferencija, sazvana od šefa SS-a Heimricha Himmlera, trebala je razraditi „vozni red“ i pripremiti „Endlösung Židovskog pitanja“ u Europi, u dvije etape: a) potiskivanjem Židova iz pojedinih područja života njemačkog naroda, b) zatim iz cjelokupnog

li se izbjegla svaka asocijacija na geta ili logore, o kojima su već kružile glasine. Među njima je bilo 24 austrijskih Židovki; za 28 austrijskih zatočenica ne može se utvrditi što se s njima dogodilo.¹⁶¹ U provedbi ovog transporta, jednom u nizu vlakova koji su između 13. VIII. i 27. VIII. 1942. napustili NDH s ukupno 4782 Židova i Židovki, vlasti NDH su surađivale sa SS kapetanom, Franzom Abromeitom, specijalnim izaslanikom Glavnog ureda sigurnosti Reicha (RSHA).¹⁶²

Loborgrad je, od kolovoza 1942. na dalje, doista funkcionirao kao tranzitni logor za nove transporte. U listopadu 1942. muškarci, žene i djeca iz Stare Gradiške, među njima 24 Židovke od 50 njih koje su bile zavičajne u Austriji (v. popis br. 4.5 – Zatočenice koncentracijskog logora Loborgrada i njegove ispostave u Gornjoj Rijeci) dopremljene su u ovaj logor, prije no što je transport krenuo prema Poljskoj.¹⁶³ Prije odvođenja zatočenica iz Loborgrada, neke su žene uspjele nabaviti „dokaze o arijskom porijeklu“ i o „mješovitim brakovima“, pa su na osnovu njih otpuštene iz logora.¹⁶⁴ Daljnja sudbina ovih žena nije poznata.

„životnog prostora“ Nijemaca i njihovo potpuno uništenje. Novi plan postao je potrebnim jer su dotadašnje metode – pojačani pritisak na pojedince radi „dobrovoljnog“ napuštanja Njemačke i forcirano iseljavanje – nisu dale očekivani rezultat, tj. dokazalo se nemogućim legalnim načinom „očistiti njemački životni prostor od Židova“, jer su tradicionalne prihvatne zemlje pružale otpor njemačkim planovima zaoštavanjem imigracijske politike. Kad je 30. 10. 1941. Himmler zabranio iseljavanje Židova za trajanje rata, ca. 11 milijuna preostalih Židova trebalo je „riješiti na Istoku“: Iz Hrvatske bi, prema planu konferencije, trebalo biti „riješeno“ njih 40 000. Na „Istoku“ Židovi će biti korišteni za prisilni rad u cestogradnji; rad je takav da se računa s „prirodnim škartom“. Ostatak će se morati „obrađivati“ („Der Restbestand wird behandelt werden muessen“) zato što se kod njih radi o najvitalnijim i najžilavijim snagama. Za osobe starije od 65 godina osnovat će se „staračka geta“ („Altersghettos“). Jedan od njih neka bude i Terezino; onamo će se upućivati i teški vojni invalidi židovskog podrijetla i židovski nositelji odličja iz Prvog svjetskog rata. *Die Wannsee-Konferenz*.: www.dhm.de/lemo/html/wk2/holocaust/wanns

¹⁶¹HDA, RUR-ŽO, kutija 6, br. 5819/2291– inv. br. 30006 od 6. 11. 1942.

¹⁶²Franz Abromeit, rođen 1906. u Tilsitu, odmah po dolasku na vlast nacionalsocijalista u Njemačkoj, uključio se u policiju i preuzeo „rješavanje Židovskog pitanja“ u svojem gradu. Zatim ga je preuzeo Glavni ured sigurnosti Reicha (Reichssicherheitshauptamt), odnosno Gestapo. Godine 1941. djelovao je u Uredu policijskog izaslanika u Beogradu; u srpnju 1942. stigao je u Zagreb radi provedbe „Endloesunga“: HDA, Arhiv Hans Helm, fas. 1, spis Abromeit.

¹⁶³HDA, RUR-ŽO, kutija 6, br. 5819/2291–inv. br. 30006 od 6. 11. 1942. C.BETHKE, *Das Frauen- und Kinderkonzentrationslager Loborgrad*. Na nav. mj. 68.

¹⁶⁴HDA, RUR-ŽO, kutija 8, br. 8186 – inv. br. 28574; kutija 13, br. 4183 – inv. br. 29513.

Sabirni logor u Đakovu, logor za žene, djecu i starije osobe, bio je logor za umiranje od epidemija.¹⁶⁵ Opravdano se može pretpostaviti da je ubijanje zatočenica epidemijama bilo očekivano, predviđeno i programirano jer je u taj logor premješteno i nekoliko žena iz Stare Gradiške koje su već bile zaražene tifusom ili dizenterijom. Za spriječavanje širenja epidemije i za liječenje nisu postojali ni najmanji uvjeti. Masovno umiranje u logoru potvrđuju računi gradske uprave groblja u Đakovu za ljesove i pokope, koje si je Ustaška nadzorna služba (UNS) naplaćivala od Židovske općine u Osijeku. Prvi vrhunac broja smrtnih slučajeva dnevno bilježi se 8. IV. 1942. – sa 14 ljesova (od 12. III. dnevno je trebalo između jednog i 9 mrtvačkih sanduka).¹⁶⁶ Još jedan val masovnog umiranja bilježi se u lipnju. Tada je za samo jedan dan, 5. VI. 1942., umrla 21 zatočenica od epidemije tifusa.¹⁶⁷ Gradski grobar u Đakovu, Stjepan Kolb,¹⁶⁸ pokopao je svaku žrtvu u posebnu grobnicu i obilježio svaku nadgrobnu humku limenom pločicom s imenom i prezimenom. On je i uredno vodio knjige o mjestima pokapanja. Jakov Maestro, kantor Židovske općine u Osijeku, vodio je za sve žrtve pogrebni obred.¹⁶⁹ Ovaj dio đakovačkog Židovskog groblja predstavljao je, već u 1942. godini, jedinstven primjer pijeteta prema židovskim žrtvama. Pločice su nadživjele vihore rata i omogućile Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača istraživanje sudbina logorašica. Na Židovskom groblju u Đakovu pokopano je 13 logorašica iz Austrije i 4 iz Njemačke. Ukupno je ondje boravila 31 strana Židovka. Jedna austrijska zatočenica umrla je od epidemije tifusa u gradskoj bolnici u Osijeku. Mjesto pokopa se ne može utvrditi.¹⁷⁰

¹⁶⁵JIM ŽOZ, popis K-24/81-1; HDA, ZKRZ-GUZ, Z-2942, br. 2235745

¹⁶⁶HDA, Fond 248 (UNS), kutija 4, br. 40

¹⁶⁷HDA, UNS, kutija 1, br. 81

¹⁶⁸Stjepan Kolb, supruga mu Magdalena i njegove tri kćeri odvedeni su 1945. godine po nalogu komunističke vlasti, u logor Valpovo. Stjepan Kolb je ondje umro: Branko Ostajmer, Stjepan Kolb, grobar Židovskog groblja u Đakovu. U: *Hrvatska revija-Obnovljeni tečaj*, br. 8, Zagreb, 2008., 19–23. Z. Vasiljević, Groblje logorskih žrtvi: www.elmundosefadar.wikidot.com/4-groblje... Z. Vasiljević tvrdi da je Jakov Maestro dao obilježiti grobove.

¹⁶⁹Popis imena i prezimena žrtava epidemije s podacima o grobnim mjestima: Izvor: HDA, ZKRZ-GUZ 2235/9-45. Podaci o mjestima rođenja i zavičajnosti nisu svugdje točni. Mjesna imena u više slučajeva označavaju mjesto gdje je žrtva bila uhićena, odnosno gdje joj je bilo zadnje mjesto boravka ili prebivališta. U rijetkim slučajevima zabilježeno je mjesto rođenja ili zavičajnosti. Identificiranje stranih Židovki u logoru Đakovu bilo je moguće u slučajevima kada su žrtve dospjele iz mjesta „prisilnog boravka“.

¹⁷⁰HDA, UNS, kutija 4, br. 30066.

Ministarstvo zdravlja dalo je 15. lipnja 1942. zatvoriti logor.¹⁷¹ Žene i djeca iz Đakova premješteni su u Jasenovac. Evakuacija preživjelih zatočenica iz Đakova trajala je od 15. do 30. lipnja 1942. Jasenovački logoraši saznali su da su žene iz Đakova, odmah po dolasku u logor Jasenovac, prebačene u Gradinu i ondje likvidirane.¹⁷² Za djecu logorašica, smještenu u osječke obitelji, preživjele logorašice svjedoče da su ta djeca zajedno s udomiteljima odvedena u židovsko naselje-logor Tenja.¹⁷³ Odande su u kolovozu 1942. svi odvedeni „na Istok“.¹⁷⁴

Kada se razmatraju nerazjašnjene sudbine Židova, treba računati i s time da te osobe uopće nisu stigle u logore, nego da su ubijene već tijekom otkrivanja u skrovištima ili na putu do zatvora, odnosno logora. Svjedočanstva za to nalaze se u fondu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.¹⁷⁵ Neki su ubijeni u mjestima svojega boravka. U masakrima Židova u Brčkom na najsureviji način ubijene su i židovske izbjeglice. Ustaše su, u noći 11./12. prosinca 1941. na mostu preko Save, poklale sve Židove iz Brčkog, njih oko 150. Na Pravoslavnom groblju u Brčkom u noći 16./17. I. 1942., ustaše su poklale 147 židovskih izbjeglica iz Poljske, Austrije i Njemačke.¹⁷⁶ To je jedini dokumentirani primjer masovne likvidacije stranih Židova izvan koncentracijskih logora. Ne postoji popis žrtava. Samo za šestero žrtava (bračne parove) poznato je da su prije rata živjeli na prisilnom boravku u Fužinama.¹⁷⁷

III. ŽIDOVSKÉ IZBJEGLICE POD TALIJANSKOM OKUPACIJOM

III.1. Ljubljanska provincija

Židovi iz Ljubljanske provincije i oni koji su uspjeli domoći se talijanskog teritorija, odvedeni su od 8. studenog 1941. u talijanski logor

¹⁷¹HDA, RUR-ŽO, kutija 13, br. 38990 – inv. br. 29390 naredba od 18. 5. 1941.

¹⁷²HDA, ZKRZ-GUZ, izjava svjedoka, Mate Adlera, iz Slavenskog Broda. Mikrofilm Z-2942, GUZ br. 2235/7-45, izjava ovog svjedoka br. 7091 od 21. 7. 1945., list 750.

¹⁷³HDA, Arhiv Helm, zabilješka o Veležupanu dr. Stjepanu Heferu, kutija 27.

¹⁷⁴Z. Vasiljević, Sabirni logor: www.elmundosefarad.../1-2-organizacija-logorskog-zivota

¹⁷⁵HDA, ZKRZ-GUZ; „Z-2959, i Z-2949, GUZ 2235/2/3-45, Z-2942, list 13, str. 410.

¹⁷⁶Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd, 1980, 132–133.

¹⁷⁷HDA, ZKRZ-GUZ, Z-2959, i Z-2949, GUZ 2235/2/3-45, Z-2942, list 13, str. 410, izjava Albine Goldstein, supruge ubijenog Simona Goldsteina. Albina nije bila Židovka, pa je ostala pošteđena.

Ferramonte di Tarsia.¹⁷⁸ Njihovo odvođenje iz Slovenije predstavlja, po svoj prilici, evakuaciju iz sigurnosnih razloga. Naime, Visoki povjerenik Talijanske Armade, Emilio Grazioli, strahovao je da bi Nijemci mogli poduzimati racije protiv Židova i na talijanskom djelu Slovenije. S druge strane, interniranje Židova, bez obzira na vjeroispovijest i na nežidovske supružnike u mješovitim brakovima, bila je i posljedica provedbe talijanskih rasnih zakona.

III.2. Riječka provincija

Grazioli Židove nije dao vraćati na hrvatski teritorij, kao što su to radile talijanske vlasti u Riječkoj provinciji do jeseni 1941. Bečki glazbenik Fritz Lunzer, kojeg je 1938. prihvatio direktor Diskontne banke Zagreb d.d. Artur Polić, pobjegao je zajedno sa svojim domaćinima u kolovozu 1941. u Sušak, s namjerom „nekako“ stići preko strogo kontroliranog mosta na Riječini u talijansku Rijeku (Fiume). Karabinijeri na Sušaku su ga posjeli u prvi vlak natrag za Zagreb. Spasio se skokom iz vlaka u punoj brzini i probio se do grada Kraljevice (Porto Re).¹⁷⁹

U gradu Sušaku, anektiranom od Italije 11. IV. 1941., čekali su osobe koje su, još prije obustave pomorskog prometa Jadranom zbog ulaska Italije u rat (svibanj 1940.), stigle u tamošnju luku da bi se ukrcale na prekomorske brodove. Među njima su bili Židovi iz Gradišća protjerani od nacionalsocijalističkih vlasti još na proljeće 1938. Neki od tih stradalnika naći će se 1942. na popisu zatočenika talijanskog koncentracijskog logora Kraljevica.¹⁸⁰ To znači da su izbjeglice što su ih Talijani, nakon pripojenja Sušaka i dijela Gorskog kotara, vratili vlastima NDH, krenule u primorske gradove, očekujući da će im talijanska okupacijska vojska pružati zaštitu od ustaša. Doista, talijanska je vlast ustaškim službama otela kontrolu nad osobnim

¹⁷⁸Popis osoba deportiranih iz Ljubljanske provincije u Ferramonti di Tarsia vidi kod Anna Pizzuti, *Ebrei stranieri internati. Le provincie annesse: La provincia di Lubiana*: www.annapizzuti.it/gruppi/jplubiana.php. Na popisu se ne može utvrditi koje su osobe kada dospjele u Ljubljansku provinciju, koje su strane izbjeglice, a koje domaći – slovenski i Židovi iz drugih predjela bivše Kraljevine Jugoslavije.

Intervencija biskupa Rožmana protiv deportacija starijih osoba interniranih u Leskovec ob Krškem v. Spomenka Hribar, Marijan Žnidari dr. Škof Rožman u zgodovini. Ljubljana 2008.

¹⁷⁹B. Polić, *Vjetrenjasta klepsidra*, 418.

¹⁸⁰O dozvoli za odlazak u Kolumbiju: HDA, BH-ODZ, kutija 36, br. 3343/40, Sredsko načelstvo Podravska Slatina. Za boravak u Kraljevici vidi popis br. 4.10.Repatrijacija. ZKR (Fond 1514), kartoteka kutija 14.

prometom i boravkom stranaca i nad svim drugim poslovima vezanim uz javnu sigurnost.¹⁸¹ U Crikvenici je Bečanin vodio hotel „*Miramare*“ (u današnjoj Ulici kralja Tomislava) i istovremeno radio kao agent Njemačkog policijskog izaslanika u NDH, Hansa Helma, i „pratio“ strane izbjeglice. Crikvenica je bila još prije rata „uporište“ čeških i poljskih emigranata, Židova, ali i ne-Židova. Svaka nacionalnost osnovala je svoj odbor, čiji je predsjednik postao „glasnogovornikom“ pred domaćim vlastima. Odbori su tragali za rođacima emigranata u susjednoj Italiji¹⁸² i obavljali „poštanske usluge“, čak i transfer novaca i vrijedosti, surađivali s talijanskim službama koje su organizirale izlazak Židova iz Italije i Jugoslavije za Portugal.¹⁸³

III.3. Dalmatinski gubernatorij

Split je, u svibnju 1941., prema procjeni Židovske općine grada Splita, prihvaćao otprilike 3000 Židova iz cijele bivše Jugoslavije i još 200 – 250 Židova iz Njemačke, Austrije i Poljske. Narednih mjeseci ukupni broj židovskih izbjeglica koje su u Splitu tražile ili interniranje u Italiji ili dozvolu za boravak u Dalmaciji, porastao je na 3.800 osoba.¹⁸⁴ DELASEM, JOINT i Talijanski Crveni križ pobrinuli su se za premještaj svih onih koji su imali rodbinu u Italiji ili u talijanskoj internaciji, u talijanske logore.¹⁸⁵ Guverner Dalmacije Giuseppe Bastianini¹⁸⁶ odnosio se prema židovskim

¹⁸¹S. Goldstein, 1941: *Godina koja se vraća*, 399–438

¹⁸²HDA, Arhiv Helm, kutija 18, br. 30 (zabilj. Kupec Franz)

¹⁸³HDA, Arhiv Helm, kutija 18, br. 30 (zabilj. Kupec Franz).

¹⁸⁴Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*. Split 1971.

¹⁸⁵Državni arhiv Split (DAST) Split, fond Židovska općina (sign. ŽO), K-4/II

¹⁸⁶Dr. Giuseppe Bastianini (1899-1961). Od 1917. sudjelovao je kao dobrovoljac u Prvom svjetskom ratu. Objavljivao je teorijske rasprave o fašističkom pokretu u glasilima fašista. Bio je poslanik Kraljevine Italije u Varšavi. 1936.g. postao je zamjenikom ministra grofa Ciana, a zatim poslanik u Londonu. Sudjeluje u grčko-albanskim operacijama, a 7. 6. 1941. postaje gubernatorom Dalmacije. Nakon Cianove smjene (6. 2. 1943.), postao je podtajnik za vanjske poslove. Na toj dužnosti usredotočio se na osmišljavanje strategije za napuštanje Osovine. Davao je podršku dužnosnicima koji su pružali otpor njemačkim zahtjevima za izručenjem Židova u „Drugoj zoni“. Mussolini ga je dao osuditi od specijalnog Tribunala Repubblice di Salò u Veroni, kao „izdajicu od 25. srpnja 1943“. Izvršenje smrtne presude „in contumaciam“ preuhitrio je bijegom u Švicarsku. Godine 1947. je odgovarao pred specijalnim tribunalom za ratne zločine, no suđenje je završilo bez osude. Italija je odbila i jugoslavenski zahtjev za njegovim izručenjem radi suđenja zbog ratnih zločina. Početkom 1961. mu je vraćen naziv i funkcija ambasadora, a krajem iste godine je umro; *Giuseppe Bastianini* in *Dizionario Biografico degli Italiani*. di Renzo De Felice. Volume 7 (1970.) www.treccani.it › *Dizionario Biografico degli Italiani* – Volume 7 (1970). – Jugoslavenski zahtjev za izručenje: HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2982, ZM 22/49, kutija 61, br. 38769.

izbjeglicama mnogo uvidavnije i uljudnije nego vlasti u Riječkoj provinciji. Podršku mu je pružao zapovjenik Druge Talijanske Armije, general Mario Roatta¹⁸⁷ – i to zbog iskustva što ih je Armija stekla u „Trećoj zoni“, na Kosovu. Tada je Talijanska vojska Nijemcima izručila skupinu od 45 židovskih izbjeglica iz Austrije, Njemačke, Čehoslovačke i Poljske, sudi-nike „Kladovskog transporta“, koji su zbog zaustavljanja transporta na vlastitu inicijativu krenuli put Srbije. Zbog bolesti starijih članova skupi-ne, oni su se smjestili u Kuršumlijskoj Banji, Prizrenu i Prištini, gdje su do početka rata u Jugoslaviji uživali gostoprimstvo stanovništva. Nijemci su ih ubili u svibnju 1942. u logoru „Banjica“.¹⁸⁸ Ovo je jedini slučaj da je tali-janska okupacijska vojska u Jugoslaviji izručila strane židovske izbjeglice Nijemcima.

Za one koji nisu imali šanse za internaciju u Italiju, Židovska opći-na u Splitu, uz pomoć (i pritisak) talijanskih vlasti našla su se „mjestu pri-silnog boravka“. Kotar Dubrovnik, koji je još u travnju 1941. prihvatio 700 izbjeglica, mahom iz Bosne i Hercegovine,¹⁸⁹ preuzeo je skrb za strane Židove na prisilnom boravku u Gackom i u Čapljini. No, u prosincu 1941.,

¹⁸⁷Mario Roatta, rodom iz Modene (1881-1968) bio je Zapovjednik SUPERSLO-DE od 20. 1. 1942. Svoju vojnu karijeru započeo je 1934. kao ravnatelj Vojne obavještajne službe; 1939. bio je vojni izaslanik u Berlinu, od ožujka 1941. do siječnja 1942. obna-šao je funkciju načelnika Glavnog stožera kopnene vojske. Duboki zazor gajio je prema ustaškom režimu: N. Kisić Kolanović, NDH i Italija, 217, 218. Godine 1947. Jugoslavenski sud za ratne zločine osudio ga je u odsutnosti na smrt, no Italija je odbila njegovo izur-čenje: HDA, ZKRZ,Zh-2926; ZKRZ-GUZ, Z-2982, ZM 22/49, kutija 61, br. 17777/47 od 7. 7. 1947. 22. 1. 1945. počelo je suđenje njemu u Rimu: Ratna kronika Splita. 28. 9. 1943. 1944. siječanj – listopad – Ratna kronika Splita 1941-1945 -www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-1945 – O suđenju Roatti v. HDA, ZKRZ-GUZ, kutija 328, br. 21557 GUZ 3023.

¹⁸⁸Spomen centar Yad Vashem – *“Righteous among the Nations Department”* nema popisa njihovih imena, jer svoja istraživanja usredotočuje na „Ne-Židove koji su spasili Židove.“ Gili Diamant, „Righteous among the Nations – Department“ Yad Vashem: Odgovor mailom autorici gili.diamant@yadvashem.org. 27. 5. 2014. -Jevrejski istorijski muzej (JIM), Beograd, posjeduje popis zatočenika Banjica (bez signature). Iz popisa nisu razvidna imena spomenute skupine iz Kosova, zato što je uz svaku žrtvu navedeno „po-sljednje mjesto boravka“ ili „mjesto uhićenja“ Beograd. Popis imena 45 obitelji iz Kosova nije se mogao pronaći.

¹⁸⁹Emilio Tolentino, Fašistička okupacija Dubrovnika 1941-1945 i rješavanje „Je-vrejskog pitanja“. U: *Zbornik – Jevrejski istorijski muzej, Beograd*, br. 1 (1971), 201–208 s prilozima. Na nav. mjestu, 558.

ustaško je redarstvo deportiralo članove ovih zajednica u Jasenovac.¹⁹⁰ Nekolicina njih izbjegla je deportaciju, jer su prije pobjegli preko Splita u Dubrovnik gdje su ih prihvatili dubrovački Židovi.¹⁹¹ Strani Židovi našli su smještaj u gradu Korčuli i u Veloj Luci.¹⁹² U Hrvatsko primorje, u Crikvenicu¹⁹³ i u gradić Selce,¹⁹⁴ stiglo je otprilike 900 osoba iz Splita. Onamo su stizale i izbjeglice što su ih talijanski karabinijeri spriječili na ulasku na anektirani teritorij i uputili u Primorje.¹⁹⁵

IV. TALIJANSKO-NJEMAČKO-HRVATSKO HRVANJE

Vlada Nezavisne Države Hrvatske je, u proljeće 1942., primila isti zahtjev kao i Italija: da se izruče svi Židovi, među njima i strani, radi deportacije „na Istok“. NDH je pristala 31. VII. 1942., Mussolini također. Međutim, talijanski zapovjednici u okupiranim predjelima NDH imali su za taj preokret događaja pripremljen plan kako zaobići njemačke zahtjeve: interniranjem Židova na svom jurisdikcijskom području. Za njih su uređeni logori Kraljevica (u studenom 1942.) i Kampor na Rabu (u lipnju 1943.). Među 1.200 židovskih zatočenika u Kraljevici našli su se, zajedno s Brankom Polićem i njegovim roditeljima, Fritz Lunzer¹⁹⁶ i Imre Rochlitz, koji je dospio u Kraljevicu na bijegu u Splitu, kad je bio upućen na pri-

¹⁹⁰E. Tolentino, Fašistička okupacija, 203, dokumenti JIM, ŽOZ, br. 3005 i 3047; facsimile br. 11 u prilogu.

¹⁹¹E. Tolentino, Fašistička okupacija, 203, dokumenti JIM, ŽOZ, br. 2983, 2985, 2986 i 2973;

¹⁹²HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2944, bez broja.

¹⁹³DARI Rijeka, Fond DARI-447 (Kotarska oblast Crikvenica), sign. Ko/C; kutija 303, zabilj. i i izvještaji Kotarskog poglavara bez broja, od 11. 3. 1942., br. 10908-42. Prema procjeni generala Druge talijanske armije, Maria Roatte, u kolovozu 1942., u cjelokupnom Hrvatskom primorju boravilo je otprilike 800 židovskih „emigranata“: N. Kisić Kolanović, *NDH i Italija* 187.

¹⁹⁴DARI Rijeka, Kotarsko poglavarstvo Novi Vinodolski, fond JU-141, kutija 303, br. 60337-42; M.

¹⁹⁵O pritisku Nijemaca na vodstvo NDH i na Italiju: Leon Poljakov – Jacques Sabilla, *Jews under Italian Occupation*. Paris 1956., 138. Daniel Carpi hat diese diplomatische Offensive zusammengefasst: *The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia*. In: *Rescue Attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference – April 1974*. Yad Vashem Jerusalem 1977, str. 465–553. 468 N. Kisić Kolanović, n. dj. 85–87.

¹⁹⁶Branko Polić, *Imao sam sreću. Autobiografski zapisi* 1. 11. 1942. – 24. 7. 1945. Zagreb, 2006., str. 18–36.

silni boravak u Novi Vinodolski:¹⁹⁷ „*Obviously, this was a camp where the inmates were meant to survive*“, zaključio je on. Stražu su čuvali vojnici talijanske vojske, a ne članovi lokalnih fašističkih logora.¹⁹⁸ Tu su se našli Ernst Glaser (prema Rochlitzu Erwin Glasner), rođen u Češkoj, ali zavičajan u Beču, kasniji član Newyorške filharmonije (New York Philharmonic Orchestra),¹⁹⁹ pedagog i pravnik Fritz Fischl, „*vrlo obrazovani i nadareni autor mnogobrojnih skečeva*“,²⁰⁰ te bečki pravnik Georg Eisler.²⁰¹ Fritz Fischl oženio se u logoru sa zagrebačkom pravnicom Zdenkom Graf. Zajedno su pristupili Narodnooslobodilačkoj vojsci. Fritz Fischl podlegao je 1944. godine kao partizan epidemiji pjegavog tifusa.²⁰² Druga Talijanska armija donijela je u veljači 1943. godine, u jeku velike ofanzive u zaleđu „Druge zone“,²⁰³ odluku o premještanju svih židovskih izbjeglica iz „Druge zone“, tj. iz logora Kraljevica i iz slobodne internacije po otocima i dalmatinskim mjestima, u „Prvu zonu“, u logor Kampor na otoku Rabu.²⁰⁴ Između 27./28. svibnja i 21. srpnja 1943., Talijanska je vojska u 11 transporata prevezla 2670 osoba (prema talijanskim izvorima),²⁰⁵ prema jugoslavenskim svjedočanstvima više od 3000 Židovki i Židova.²⁰⁶ Od 27./28. svibnja do 30.

¹⁹⁷I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 101.

¹⁹⁸B. Polić, *Imao sam sreće*, 32.; I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 104.

¹⁹⁹I. Rochlitz, *Accidence of Fate*, 104.

²⁰⁰B. Polić, *Imao sam sreće*, 22.

²⁰¹B. Polić, *Imao sam sreće*, 22. Na popisu Dokumentacijskog arhiva austrijskog otpora www.doew.at nalazi se Georg Eisler, s adresom Wien Ebendorferstrasse 10. 1885, ali s mjestom smrti Lwow (datum deportacije iz Beča 19. 10. 1941.).

²⁰²B. Polić, *Imao sam sreće*, 52. Na popisu www.doew.at njega nema.

²⁰³Dne. 20. siječnja 1943. godine započela je u Zapadnoj Bosni, Zapadnoj Hercegovini i Dalmatinskoj zagori njemačko-bugarsko-talijansko-hrvatska „*Operacija Weiss*“ (u jugoslavenskoj historiografiji nazvana „*Četvrtom i Petom neprijateljskom ofanzivom*“). Njemačka strategija išla je za uništenjem glavnog uporišta partizana i razbijanjem partizanske oružane sile prije iskrcavanja Saveznika na dalmatinskoj obali, s kojim je zapovjedništvo Wehrmachta u NDH čvrsto računalo. Uz teške gubitke, partizani su uspjeli probiti obruč i probiti se prema Istočnoj Bosni. Ujedinjene snage Osovine nisu ih uspjele progoniti, jer su zbog kapitulacije Italije dali prioritet razoružavanju Talijana, kako se talijanskog oružja ostavljenog na bojišnicama Balkana ne bi domogli partizani: F. Jelić Butić, *Ustaše i NDH*, 260-262; A. Giron, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, 100.

²⁰⁴DARI Rijeka, Prefettura di Fiume, kuija 676, br.1-2-50; HDA, Arhiv Helm, kutija. 36, obavijest Helmova agenta Njemačkom poslanstvu br. 1940/43 od 14. 9. 1943.

²⁰⁵C. S. Capogreco spominje 2761 Židovska zatočenika: C.S. Capogreco. Fašistična taborišča. 247

²⁰⁶I. Kovač, Kampor 280, bilj. 115. (vidi popis 4.14.); Jaša Romano, Jevreji u Rapskom logoru i njihovo uključivanje u NOR. U: *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* br. 2/1973, 1–72.; K. Voigt, *Zuflucht auf Widerruf*, 237.; M. Ristović, *U potrazi*, 127.

lipnja 1943. krenuli su, najprije, dubrovački Židovi, zatim oni iz Splita, Makarske, Hvara i Brača. Od 5. do 14. srpnja 1943., trajalo je prebacivanje logoraša iz Kraljevice za Rab.²⁰⁷ Dana 21. srpnja 1943. stigao je 81 (domaći) Židov iz Rijeke.²⁰⁸ Židovske izbjeglice smještene na otoku Korčuli, ukupno otprilike 500 osoba, zbog prenapučenosti logora Kampora, morale su ostati na otoku.²⁰⁹ Zapovjednici vojske procijenili su da Korčula, zbog velike udaljenosti od kopna, ni u slučaju iznenadnog dolaska Nijemaca na obalu, ne bi bila neposredno ugrožena. Izbjeglice su prosvjedovale, no ubrzo će se pokazati da su imale „sreću u nesreći“. Naime, nakon kapitulacije Italije, partizani su sa svojeg uporišta na Visu zaposjeli otok Korčulu i evakuirali tamošnje izbjeglice i civilno stanovništvo u Južnu Italiju, pod zaštitu Saveznika.²¹⁰ Na popisima Jevrejskog historijskog muzeja, Beograd, nalaze se imena interniraca s mjestima rođenja i(li) prebivališta u Austriji, Njemačkoj, Češko-Moravskog protektorata i Poljske.

U logor na Rabu stigao je, sa zatočenicima Kraljevice, Fritz Lunzer, zajedno s Brankom Polićem i Imreom Rochlitzem. On je nakon uspjele evakuacije – preko Splita i Brindisija – u SAD, snimio film „*The Righteous Enemy*“: „*Pravedni neprijatelj*“ – „*to su Talijani-Arijevci, koji su u svim zemljama pod talijanskom okupacijom – u Jugoslaviji, Francuskoj i Grčkoj – spasili od deportacije u logore na Istoku ukupno 40 000 Židova*“. Poruka filma: „*Genialno birokratsko odugovlačenje odgovora na njemačke zahtjeve za izručenjem Židova ‘Druge zone’, te drugi načini uspješnog sabotiranja njemačkog „Konačnog rješenja“; pokazuju „kako moral, uvjerenje i karakter igraju moćnu ulogu u povijesti*“.²¹¹

²⁰⁷Izvjestaj Župana Modruškog Ministarstvu unutarnjih poslova NDH o izvršenom prebacivanju 1200 Židova iz Kraljevice u Rab, na osnovu izvještaja Župskog redarstva Kraljevica: HDA, MUP NDH, kutija 299, dok. br. 8943. Agencijska vijest Ureda Helma Njemačkom poslanstvu br. 1940/43 prema njemu je transport počeo 6. 7. 1943. HDA, Arhiv Helm, kutija 36. br. 1940/43 od 14. 9. 1943.

²⁰⁸I. Kovač, Kampor... 279.

²⁰⁹Prepiska vezana uz izbjeglice na Korčulu v.: M. Karakaš Obradov, Prisilne migracije Židovskog stanovništva. Na nav. mj. 161, bilj. 31.

²¹⁰Z. Maričić, Luka spasa, 123. U jednom od evakuacijskih transporata prebacili su se u Italiju Franz Theodor Csokor i Alexander Sacher-Masochch. S. Falk; Franz Theodor Csokor an der dalmatinischen Küste und in Italien. U: Ch. Köstner – K. Voigt, Österreichisches Exil in Italien 1938–1945, 175–199. Franz Theodor Csokor sjećao se toga u svome djelu „Auf fremden Straßen. Als Zivilist im Balkankrieg.“ Wien 1947, 176. Ch. Köstner, Alexander Sacher-Masoch im Exil. In: Ch. Köstner – K – Voigt, Österreichisches Exil in Italien. 203-210

²¹¹*The Righteous Enemy*: <http://www.jewishfilm.org/Catalogue/films/righteous-enemy.htm> „Above all, *The Righteous Enemy* demonstrates that individual morality can play a powerful role in history“. CRITICAL ACCLAIM.

Nakon kapitulacije Italije, partizani su evakuirali otočko stanovništvo zajedno sa Židovima, domaćim i inozemnim, na Kordun i Baniju, u Južnu Italiju, pa zatim u Sjevernu Afriku (Egipat).²¹² Evakuirani su i svi liječnici iz logora Kampor. Emilio Tolentino sjećao se da su ti liječnici nastavljali svoju djelatnost među izbjeglicama u savezničkim logorima u Apuliji i u lazaretu talijanskih partizana u Grumu (Apulija).²¹³ U liječničkom timu u Kraljevici radila je i Bečanka dr. Grete Fenema (rođ. Fürnberg).²¹⁴ Od 1. XI. 1942., bila je internirana u Kraljevici, a na popisima Kamporskog logora nje više nema. Njezina sudbina nije poznata.

Samooslobađanje zatočenika Židovskog logora u Kamporu potpomagali su lokalni komunisti-suradnici NOV-a. Svi koji su bili fizički u stanju, pobjegli su na teritorij pod kontrolom partizana – s izuzetkom otprilike 200 starijih i bolešljivih osoba, koje su u ožujku 1944. pale u ruke Nijemcima. Odvedeni su od Nijemaca preko Risiere di San Sabba u logore smrti u Reichu.²¹⁴ Nema naznaka za to da su nakon raspuštanja logora na Rabu strani Židovi ostali u dalmatinskim gradovima. Ondašnje Židove su ustaše i nijemačka SS-divizija „Prinz Eugen“ deportirale u logor Jasenovac ili u logor Zemun. Iako su iz Jasenovca otpremljeni transporti za Aušvic, s velikom vjerojatnošću putnici transporta su ubijeni u vlakovima, netom što su vlakovi napustili kolodvor u Novskoj.²¹⁵ I Židovi odvedeni u Zemun su ubrzo ubijeni.²¹⁶

Židovi preostali na dalmatinskim otocima mogli su u vrijeme, kad je SS harao po gradovima na priobalju, biti donekle sigurni. Njemačke službe u Zagrebu i vlada NDH nisu se usudile niti su imale brodovlja i opreme da bi spriječile partizane u evakuaciji Židova sa dalmatinskih otoka.

U slučaju 211 bivših logoraša Kampora preostalih na Rabu njemačke ustanove u Zagrebu nisu se htjele miješati u nadležnosti zapovjed-

²¹²O logoru u El Shatu: Ratna kronika Splita. 28. 9. 1943. 1944. siječanj – listopad – Ratna kronika Splita 1941-1945. U: www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-1945.

²¹³E. Tolentino, Fašistička okupacija, 206.

²¹⁴HDA, Arhiv Helm, kutija 36, „Abwehrdienststelle Zagreb“, br. 2456 od 26. 3. 1943.

²¹⁵HDA, Arhiv Helm, kutija 5, br. 226.; kutija 36: Izvještaj Ureda Helma o izvršenom nalogu uhićenja splitskih Židova, 29. 10. 1943.; HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2942, GUZ 2235/7-45: isto mikrofilm Z-2988, ZM 22/55, kutija 69, GUZ 4664/45, t. 32.

²¹⁶Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd, 1992, 365, 432. HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2984, ZM 22/51, kutija 63, br. GZ 3320 „Zločini nad Jevrejima u logoru Zemun“

ništva SS-a za Jadransko primorje u Trstu, kojem je Rab bio podređen. Krivicu za to da su oni ipak pali u ruke Nijemcima, Imre Rochlitz je pripisao podjednako partizanima kao i Saveznicima, koji su se natezali oko transportnih i prihvatnih kapaciteta u Brindisiju i Bariju, davši prioritet svojim ranjenicima.²¹⁷

Dana 19. ožujka 1944., Wehrmacht je okupirao otok Rab. Za druge otoke njemačke službe u Zagrebu nisu bile na čistu glede nadležnosti, premda su se njemački krugovi u Zagrebu bojali da bi im Židovi mogli izmaknuti.²¹⁸ Zato se, uprkos zračnom ratu nad Dalmacijom i racijama Nijemaca, odvijao živahan „promet“ ribarskim brodovima iz priobalnih gradova na otoke sa židovskim izbjeglicama.²¹⁹

Sudbinu stranih Židova koji su se od ustaškog progona spasili u Dalmaciju, splitska židovska zajednica nije mogla pratiti. Ona je to napisala u svom izvještaju Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1945., s bilancom preživjelih i nastradalih članova zajednice. Stranci koji su se spasili, više se nisu javljali Židovskoj općini, a ona je ionako mogla skrbiti prvenstveno za domaće Židove.²²⁰

Židove zatečene u Primorju, Nijemci su na svom brzom napredovanju prema jugu opkolili i deportirali u tršćanski koncentracijski logor Risieru di San Sabba.²²¹ I u Lici su Nijemci Židove zatečene u bijegu prema partizanskom teritoriju opkolili i na licu mjesta ubili. Na taj način je Imre Rochlitz izgubio svoje rođake koji su prošli, kao i on sam, kroz logore u Kraljevici i u Kamporu.²²²

²¹⁷I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 119, 125–139, 178–180. Ista iskustva iznio je Zeev Milo, *Im Satellitenstaat Kroatien*, 171, 195, 212, 216, 222.

²¹⁸HDA, Arhiv Helm, kutija 36, Istražni materijal list 230. Živan Mardanović je 22. 6. 1944. godine iz Zemuna deportiran kao prisilni radnik u „Herman-Goering-Werke“, Linz, u tvornicu benzola. Na istom mjestu.

²¹⁹Ratna kronika Splita: www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-1945

²²⁰HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2944, GUZ 2235/27-45, list 3644. GUZ 2235/27-45. Za Okrug Split listovi 3643-3689 s popisima osoba odvedenih od SS-a i netragom nestalih žrtava – mahom sefardski Židovi iz Srbije, Bosne i Hercegovine i Dalmacije; nema imena stranih Židova.

²²¹HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2966, Popis Židovki i Židova iz Primorja (kotari Crikvenica i Novi Vinodolski) ubijenih od Nijemaca. Ovaj popis sadrži i podatke o žrtvama savezničkog bombardiranja primorskih gradova u rujnu i listopadu 1943., tako da naslov dokumenta ne odgovara u potpunosti sadržaju.

²²²I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 124, 125.

V. PARTIZANI, NOB I STRANE ŽIDOVSKJE IZBJEGLICE

V.1. Partizanske biografije stranih Židova

Fritz Lunzer i Fritz Fischl uključili su se, odmah nakon samooslobađanja zatočenika iz logora u Kamporu, Narodnooslobodilačkoj vojsci u Lici. Fritz Lunzer i Julio Roninger bili su odlikovani „Partizanskom spomenicom“ 1941. Fritz Fischl, zajedno sa suprugom Zdenkom, umro je 1944. u partizanima od tifusa.²²³ Za razliku od njih, Imre Rochlitz nije imao namjeru da se pridruži partizanima. On je putovao iz Primorja u Liku prema Kordunu, s namjerom da od partizana ishodi dozvolu da se pridruži evakuacijskom transportu do Splita i Južne Italije. Dok je u „Osmoj ličkoj udarnoj diviziji“ čekao priliku za evakuaciju, proučavao ih je i upoznao se s njihovim protužidovskim predrasudama, neljubaznošću i nepovjerljivošću prema svim Židovima.²²⁴

Imre Rochlitz je saznao da su Saveznici ograničili broj onih koje su bili voljni prihvatiti u bazi u Bariju, zato što je evakuacija njihovih ranjenika imala apsolutni prioritet, a to isto su činili i partizani.²²⁵ Zbog natezanja oko transportnih i prihvatnih kapaciteta, „(...) više od 200 Židova na Rabu, koji nisu uspjeli pobjeći, pali u ruke Nijemcima“, zaključio je Rochlitz.²²⁶ Imre Rochlitz odbijao je formalni pristup Komunističkoj partiji, izgovorom da kao Židov i stranac ne bi joj mogao korisno služiti. Smatrao je da mu je život ugrožen i nastojao se izvući iz partizanske vojske i prokrijumčariti se kao „slijepi putnik“ s jednim od transportnih zrakoplova.²²⁷ Kurt Pollak, koji je s Rochlitzem dijelio internaciju u Kraljevici i Kamporu, uspio je dobiti dozvolu za evakuaciju. Pollak se već nalazio u transportu, no zapovjednik ga je izvukao van i dao ga uhititi. Godinama kasnije, nakon upornog traganja, putem jugoslavenskog konzularnog predstavnika u SAD, Imre Rochlitz je saznao da je „Kurt Pollak umro u zatvoru“. Imre

²²³I. Goldstein, *Solidarnost i pomoć*, 226.; J. Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 471.; B. Polić, *Imao sam sreće*, 314.

²²⁴I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 126.

²²⁵O intervencijama međunarodnih Židovskih udruga, napose onih iz SAD u cilju povećavanja transportnih i smještajnih kapaciteta i ubrzavanja ritma evakuacija: M. Karakaš Obradov, *Prisilne migracije Židovskog stanovništva, na nav.mj.*, 162.

²²⁶I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 119, 125–139, 178–180. Ista iskustva iznio je Zeev Milo, *Im Satellitenstaat Kroatien*, 171, 195, 212, 216, 222.

²²⁷I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 125–130. Usp. i Zeev Milo, *Im Satellitenstaat Kroatien*, 196, 197, 209.

Rochlitz vjeruje da ga je ustrijelio njegov zapovjednik osobno.²²⁸ Imre se prurušio u partizanskog oficira i svojim arogantnim ponašanjem prema stražarima je odagnao svaku pomisao na kontrolu njegovih papira. Prošao je sve kontrole i ukrcao se na britanski ratni brod. U Brindisiju se, naposljetku, zaposlio u Upravi Ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu (UN Relief and Rehabilitation Administration, skraćeno: UNRRA), koja je tada pomagala Židovima emigrirati u Palestinu i u SAD.²²⁹

V.2. Povezivanje prekinutih niti u novim društvenim odnosima

Samo se malen broj stranih Židova, posebice Austrijanaca, integrirao i istakao u komunističkoj Jugoslaviji. Ni u jednoj od zemalja-nasljednica Jugoslavije ne postoji „emigrantska kultura“ u smislu organiziranih bivših izbjeglica, koje iskustva emigracije, prihvata u stranoj zemlji, integracije ili izolacije tematiziraju u književnom, likovnom, glazbenom ili misaonom stvaralaštvu.

Iako stranac, Fritz Lunzer je 1945. nastavio svoju karijeru glazbenika, na konzervatoriju u Zagrebu kao profesor solo-pjevanja i postao traženim repetitorom za jugoslavenske operne pjevačice s međunarodnim karijerama.²³⁰ Austrijski komunisti dr. Georg Nussbaum i supružnici dr. Wilhelm (rođ. 1916. u Beču, prema izvorima Gestapoa, a prema jugoslavenskim informacijama rođen 1896. godine) i Hilde Pollak (ili Pollack) ostali su 1945. u Jugoslaviji i stekli jugoslavensko državljanstvo. Radili su u Jugoslavenskoj komisiji za repatrijaciju, a zaduženi su bili ne samo za repatrijaciju austrijskih građana, nego i za utvrđivanje prebivališta, odnosno boravišta, Austrijanaca bivših pripadnika Wehrmachta.²³¹ Pollakovi su surađivali s Državnom komisijom za repatrijaciju ratnih zločinaca u Ju-

²²⁸Ibid. 187, 188. Na popisu www.doew.at nalazi se Kurt Wilhelm Pollak iz Beča, Glockengasse, s naznakom „ubijen u Shoi“, ali bez mjesta i datuma. www.yadvashem.org 21 osoba istog imena i prezimena. Identičan slučaj iznio je i Zeev Milo, Im Satellitenstaat Kroatien, 216.

²²⁹Ibid. 189–196.

²³⁰Fritz Lunzer se još u partizanima oženio Danom Polić i postao očuhom Branku Poliću. Danin prvi suprug, Artur Polić, upoznao je u logoru Kraljevici Zagrepčanku Anicu Ehrenfreund, bivšu zatočenicu Loborgrada (i spašenu iz njega dok se liječila od tifusa u zagrebačkoj infektivnoj bolnici; njezin prvi suprug ubijen je još 1941. u Jasenovcu). Anica Ehrenfreund i Artur Polić odselili su se nakon rata u Izrael: B. POLIĆ, Imao sam sreće, 314, 363, i osobne informacije B. Polića autorici.

²³¹HDA Helm, Fasz 37. Pollak (Pollack) Wilhelm Polla(c)k stanovao je u Beču u Zieglergasse 3/1/6 u 7. On je već 1935. stigao u Zagreb, jer je od autoritarog režima u Austriji (1934. – 1938.) bio osuđen – u odsutnosti – zbog komunističke aktivnosti, na

goslaviji, u cilju spriječiti pripadnike okupatorskih vojski, koji su se za vrijeme Drugoga svjetskog rata borili na teritoriju Jugoslavije, da se sklone u svoje zemlje porijekla ili treće zemlje kao „displaced persons“. Pollakovi su izradili memorandum o austrijskim ratnim zločincima u Jugoslaviji,²³² na osnovu kojeg je Jugoslavija od Austrije zatražila izručenje austrijskih pripadnika bivših okupatorskih vojski.²³³ Bračni par Pollak pomagao je jugoslavenskoj tajnoj policiji (OZN) uspostaviti veze s bivšim suradnikom njemačkog generala u NDH, Willibaldom Nemečekom i sa bivšim oficirom „SS-divizije Prinz Eugen“. Prema informacijama Arhiva Jugoslavije nema arhivske građe o tome u jugoslavenskim arhivima, već vjerojatno u arhivima Saveznika i u matičnim zemljama suradnika jugoslavenske tajne policije. U novije vrijeme pronađeni su, ipak, arhivski dokumenti u Arhivu Republike Slovenije, u vezi sa suđenjem austrijskim nacionalsocijalistima pred Slovenskim sudom u Ljubljani.²³⁴

ARHIVSKI IZVORI

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

Fond AS 1775, Comando Carabinieri Reali Provincia di Lubiana (CC.RR-Ljubljana), kutija 160/V, R-15-1, Židovski begunci iz Hrvaške

Fond AS 1788, Visoki komisarijat za ljubljansko pokrajino, kabinet, 1941–1943, kutija 12/IV mape

Tehnične enote 6, 11– protjerivanje Slovenaca koji su se 1914. nastanili u Južnoj Štajerskoj (Rakek 268, 277; Horjul 268)

Fond AS 68, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, upravni oddelek, Registratur 1900–1941.

Fond AS 1604, Deželni svetnik okrožja Kranj

Fond AS 220, Komisija pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njegovih pomagačev

zatvorsku kaznu. Jugoslavenska ga je policija zbog ilegalnog boravka dva puta pritvorila i nasilno vratila u Italiju, odakle je ulazio u Jugoslaviju.

²³²Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda, Beograd, 1947.

²³³HDA, ZKRZ-GZ, kutija 387, br. 29350. O tome nema gradiva ni u HDA (Zagreb) niti u Arhivu Jugoslavije (Beograd): mail-poruka v.d. direktora Arhiva Jugoslavije Miladina Miloševića, srpanj 2011.

²³⁴www.ktnv1.orf/stories/438703: Wannn starb Kärntens Gauleiter wirklich? (pristup 26. 4. 2010.).

Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL)

Fond 332, Zapuščina Gregorija Rožmana, Prezidijalni arhiv.

Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb,

Fond 145, Savska banovina (SB) – Upravni odjelak (SB-UO), kut. br. 4.

Fond 158, Banovina Hrvatska – Odjelak za državnu (ODZ), kutije br. 1–72.

Fond 155, Banovina Hrvatska, kabinet Bana, kutije br.105–110.

Fond 157, Banovina Hrvatska – Odjelak za unutrašnje poslove (BHOUP), kutije br. 208 i 213.

Fond 218, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH (MPB NDH), kutije 28, 29, 33.

Fond 223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH (MUP NDH).

Fond 224, Ministarstvo vanjskih poslova NDH (MVP NDH).

Fond 248, Zapovjedništvo Ustaškog redarstva – Židovski odsjek (ZUR-ŽO).

Fond 252, Ravnateljstvo Ustaškog redarstva – Židovski odsjek (RUR-ŽO).

Fond 1512, Župsko redarstvo za Grad i kotar Koprivnica, Zagreb, Nova Gradiška, Novi Vinodolski, Dubrovnik (ZUR).

Fond 1521, Arhiv policijskog izaslanika Njemačkog poslanstva u Zagrebu, Hansa Helma

Fond 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Glavni urudžbeni zapisnik (ZKRZ GUZ), mikrofilmovi Z-2929-Z-3040, kutija br. 9, 10.

Fond 1522, Zemaljska komisija za repatrijaciju stranaca (ZKRS), kutija br. 14

Državni arhiv Rijeka (DARI),

Fond JU 39, Riječka prefektura– kvestura (Prefettura di Fiume-Questura), Serie „S“ (Ufficio Stranieri), kutije br. 569, 560, 561.

Fond JU 053, „Serie E“ („Ebrei“).

Fond JU 106, Commissione cittadina per i crimini di Guerra di Fiume / Gradska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, dok. br. 40, Elaborato concernente gli Ebrei.

Fond JU 447, Kotarsko poglavarstvo Crikvenica, sign, Ko/C.

Fond 143, Kotarsko poglavarstvo Novi Vinodolski

Državni arhiv Split (DAST),

Fond K-1-4, „Židovska općina“ Ž.O.

Državni arhiv Bjelovar (DAB)

Fond 277, „SUBNOR“, kutija 44, 45.

Jevrejski Istorijski muzej (JIM), Beograd:

Fond Židovska općina Zagreb (ŽOZ), kutija br.1–40, 62, 65, 66.

PERIODIKA

Službeni listovi,

Službene novine Kraljevine Jugoslavije (1929-1941)

Uradni list Kraljevine SHS 1920/1921.

Narodne novine (1941)

Novine, časopisi

Jutarnji list, Zagreb, 1933–1939.

Hrvatski list, Osijek, 1938.

Hrvatski narod, Zagreb, 1941.

Hrvatski list, Zagreb, god. 17., 1938.

LITERATURA I MEMOARSKI IZVORI

ALTARAC HADJI-RISTIĆ Mira, „Komemoracija za žrtve ustaških logora na Velebitu i na otoku Pagu“, Ha-Kol, Zagreb, br. 120, str. 9–11.

ANDERL Gabriele, MANOSCHEK Walter, *Gescheiterte Flucht. Der „Kladovo-Transport“ auf dem Weg nach Palästina 1939–1942*. Wien 2001.

BÖCKH Katrin, „Židovska vjerska općina u Zagrebu do 1941. godine“, Časopis za suvremenu povijest (ČSP), Zagreb, 1995. god. 27, br. 1. str. 33–53.

Ista, „Jugoslawien, Handbuch der deutschsprachigen Emigration 1933–1945.“ Hrsg. von Claus-Dieter KROHN, Patrik VON ZUR MUEHLEN, Gerhard PAUL und Lutz WINCKLER (Hrsg. unter redaktioneller Mitarbeit von Elisabeth KOHLHAAS), Handbuch der deutschsprachigen Emigration 1933–1945. Darmstadt, Sp. 279–284.

BRUNNER Walter F., „Joseph Schleich– Fluchthelfer, Menschenfreund oder Opportunist und Nutznießer fremder Not?“ Vortrag vor der Historischen Gesellschaft Steiermark. (Manuskrip, s.a.).

- CAPOGRECO Carlo Spartaco, *I campi del Duce. L'internamento civile nell' Italia fascista (1940-1943)*. Milano 2004.; Slovensko izdanje: *Fašistična taborišča. Internacije civilistov v fašistični Italiji (1940-1943)*, Prevedla Nevenka Troha. Ljubljana, 2011.
- CARPI Daniel, „The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia,“ *Rescue Attempts during the Holocaust*, Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference – April 1974. Yad Vashem Jerusalem 1977., str. 465–553.
- CATTARUZZA Marina, *L'Italia e il confine orientale 1866–2006*, Bologna, 2007.
- Chronik Rechnitz, *Urgeschichte und Entwicklung bis zum Jahr 2000*. Hg. Gemeinde Rechnitz 2001.
- DRACH Albert, Z.Z. das ist die Zwischenzeit. Ein Protokoll. 2. Band der Werkausgabe in zehn Bänden. Hrsg. und mit einem Nachwort versehen von Wendelin SCHMIDT-DENGLER unter Mitarbeit von Eva SCHOBEL. Redaktion Bernhard FETZ Wien, 2003.
- FERENC Tone, „Okupacija slovenskega ozemlja“, *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*. Ljubljana, 2006, S. 581–586.
- Isti, „Okupacijski režimi v Evropi in Sloveniji 1941“, *Prispevki za novejšo zgodovino. Slovenci in leto 1941*. Ljubljana, 2001, str. 105–113.
- FREUND Florian, Hans SAFRIAN, „Die Verfolgung der österreichischen Juden“, Emmerich TALOS, Erich HANISCH u.a., *Nationalsozialismus in Österreich. Ein Handbuch*, Wien, 2001, str. 767–794.
- GIRON Ante, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, Rijeka, 2004.
- GOLDSTEIN Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001.
- Isti, *Židovi u Zagrebu 1918–1941*, Zagreb, 2004.
- Isti, „Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj“ Radovi, Zavod za hrvatsku povijest. Br.34-35-36, Zagreb, 2004. str. 205–235.
- Isti, „Kontakti zagrebačke Židovske općine s inozemstvom 1933–1945“; *Kladovo transport/Kladovo Transport*, Beograd, 2006, str. 23–49.
- HAJDINJAK Boris, „Maribor in mariborski Judje 1938–1941“, *Vsako leto eno ime: Reševanje Judov 1938–1941. in slovenski pravičnik Uroš Žun*, Znanstveno srečanje v okviru projekta Šoa-spominjajmo se ob mednarodnem devu spomina na žrtve holokavsta (Maribor, 26. Januar 2011, str. 1–3.
- HANČIČ Damjan, PODBERSIČ Renato, „Žrtve nacionalsocializma in boljševizma med slovenskimi Judi“, *Svako leto eno ime*, Srečanje Maribor 26. 1. 2011. Maribor, 2011.
- HANČIČ Damjan, „Nacionalsocialistično in komunistično preganjanje Judov na Slovenskem“, *Hitlerjeva dolga senca. Nacionalsocialistično državnote-*

- roristično in rasitično preganjanje prebivalcev Slovenije in njegove posledice v Titovi Jugoslaviji*, Celovec/ Klagenfurt 2007. str. 175–188.
- JANDRIĆ Berislav, „Prijeponi saveznika oko zahtjeva Jugoslavije za izručenjem ratnih zločinaca“, ČSP, Zagreb, 2006. God. 38., br. 2, str. 457–498.
- JELIĆ BUTIĆ Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb, 1978.
- KARAKAŠ OBRADOV Marica, „Prisilne migracije židovskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske“ ČSP, 72, Zagreb, 2013., str. 153–178.
- Kečkemet Duško, *Židovi u povijesti Splita*, Split, 1971.
- KIŠIĆ KOLANOVIĆ Nada, *NDH i Italija: Političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb, 2001.
- KLADOVO TRANSPORT*, Zbornik radova s okruglog stola, Beograd, 2002, i Beograd, 2006.
- KLEIN Alexander, „Zehn Jahre Flüchtlingshilfeswerk in Jugoslawien (1932–1942)“, „Zwischenwelten“. br. 1-2., Wien 2010, str. 55–60.
- KOLAR DIMITRIJEVIĆ Mira, „Obrisi strukture radničke klase međuratnog razdoblja u svjetlu privrednog razvitka“, *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, Prilozi za povijest socijalističke revolucije. Zagreb, 1983., str. 114–132.
- KOLJANIN Milan, „Veze između nemačkog logora na beogradskom Sajmištu i logora NDH Jasenovac i Stara Gradiška“, *Okrugli stol „Jasenovac 1986.“* Beograd, 14/15. 11. 1986.
- Isti, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta/The Last Voyage of the Kladovo Transport“, *Kladovo Transport*, str. 65–101 i str. 428–466.
- Isti, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2008.
- Isti, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992.
- KONFORTI, Jozef (ur.), *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd, 1972.
- KONTLER László, *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Zagreb, 2007. (Hrvatski prijevod knjige L. Kontler, *A History of Hungary. Millennium in Central Europe*).
- KÖSTNER Christine, K. VOIGT, *Österreichisches Exil in Italien 1938–1945*, Wien, 2009.
- KOVAČIĆ Ivan, *Kampor 1942–1943. Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na Rabu*, Rijeka, 1998.
- KURAHNS Hermann, „Zur Geschichte der Juden in Radkersburg“, Gerald LAMPRECHT (Hrsg.), *Jüdisches Leben in der Steiermark. Marginalisierung – Auslöschung – Annäherung*, Innsbruck-Wien-München-Bozen, 2004. str.

- 59–92. Abdruck im 19. Jahresbericht des Bundes-Oberstufenrealgymnasiums mit Gewerbe-BORG 1987/88.
- LEBL Ženi (Jenka), „Tragedija Transporta Kladovo-Šabac Odbor za pomoć emigrantima“, *Kladovo transport*, str. 102–163.
- LEICHSENRING Jana, „Christliche Hilfen für „Nichtarier“ und Juden“, Karl-Josef HUMMEL, Christoph KOESTERS, *Kirchen im Krieg. Europa 1939–1945*, Paderborn 2007, 293–316.
- LUSTIGER Arno, „Vor verschlossenen Türen. Keiner ist schon zuviel. Die Flüchtlingskonferenz in Evian war die vorletzte Etappe auf dem Weg zum Holocaust“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)*, 4. 7. 1998, br. 152.
- LUTHAR Oto, Irena ŠUMI, „Living in Metaphor: Jews and Anti-Semitism in the Balkans“, *Jews and Slavs*. Volume 12, ed. by Wolf MOSKOVICH, Oto LUTHAR, Irena ŠUMI. Jerusalem-Ljubljana, 2004, S. 29–38.
- MAESTRO Lea, *Groblje Sabirnog logora Đakovo*, Sarajevo, 2011.
- MAIERHOF Gudrun, Recha Freier, „Zwischen Zionismus und Widerstand“, HANSEN-SCHABERG Inge, RITZI Christian (Hg.), *Wege von Pädagoginnen vor und nach 1933*, Hohengerer-Batzmannsweiler, 2004.
- Mihovilović Đordje, Smreka Jelka, Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941–1945/List of names of the victims of Jasenovac Concentration Camp 1941–1945, Jasenovac, 2007.
- Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac: 1941–1945. Dokumenti*, knj. I–III, Beograd –Jasenovac, 1986,1987.
- MILKOVIĆ Sandra, „Stepinac spašavao Židove...ali nedovoljno da bude Pravednik među narodima“, *Ekskluzivno iz Jeruzalema o procesu pred Yad Vashemom*, *Jutarnji list*, Zagreb, 11. V. 2008., „Panorama“, str. 10.
- MILOŠEVIĆ Slobodan D., *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*, Beograd, 1981.
- MOSER Jonny, *Die Verfolgung der Juden in Österreich 1938–1945*, Wien, 1966.
- Isti, „Österreich“, Wolfgang BENZ (Hg.), *Dimension des Völkermordes. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, München, 1991, 67–94.
- Isti, „Die Juden“, *Verfolgung und Vertreibung. Widerstand und Verfolgung im Burgenland 1934–1945. Eine Dokumentation*, Auswahl, Bearbeitung und Zusammenstellung: Dr. Wolfgang Neugebauer unter Mitarbeit von Dipl.-Dolm. Erica Fischer, Mag. Brigitte Ungar-Klein, Franz West und Mag. Wolf Michael Zacherl. Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes, Wien, 1983, str. 294–341.
- Isti, „Demographie der jüdischen Bevölkerung Österreichs 1938–1945“, *Schriftenreihe des Dokumentationsarchivs des österreichischen Wider-*

- standes zur Geschichte der NS-Gewaltverbrechen. Mit einem Vorwort von Wolfgang Neugebauer. Wien, 1999.
- NEUMANN Ferdinand, „Erinnerungen eines Radkersburgers NS-Opfers“, *19. Jahresbericht des Bundes-Oberstufenrealgymnasiums mit Gewerbe-BORG 1987/1988*. Bad Radkersburg.
- OSTAJMER Branko, „Stjepan Kolb, grobar Židovskog groblja u Đakovu“, *Hrvatska revija – Obnovljeni tečaj*, br. 8, Zagreb 2008., 19–23
- OSTOJIĆ Boris, SOBOLEVSKI Mihel, „Pakao u kamenoj pustinji, Ustaški koncentracioni logor na Pagu“, *Novi list*, Rijeka, br. 173–218, 26.VII.–18. IX. 1985.
- PASS FREIDENREICH Harriet, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Philadelphia 1979.
- PERŠEN Mirko, *Ustaški logori*. Zagreb, 1966., Zagreb, 1990.²
- PINTO Avram, PINTO David, *Dokumenti o stradanju Jevreja u logorima NDH*, Sarajevo, 1972.
- PINTO Avram, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1987.
- PODBERSIČ Renato, *Hitlerjeva dolga senca*, Celovec-Klagenfurt, 2007.
- POLIĆ Branko, *Vjetrenjasta klepsidra. Autobiografski zapisi (1924.–1942.)*, Zagreb, 2004.
- POLIĆ Branko, *Imao sam sreću. Autobiografski zapisi (1.11.1942.–22. 12. 1945.)*, Zagreb, 2006.
- POLIAKOV Leon, SABILLE Jacques, *Jews under Italian Occupation*, Paris, 1956.
- RISTOVIĆ Milan, *Nemački ‚Novi poredak‘ i Jugoistočna Europa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991.
- Isti, *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji. Bekstvo od Holokausta 1941–1945*, Beograd, 1998.
- ROCHLITZ Imre, *Accident of Fate. A personal account 1938-1945*, Waterloo 2011.
- ROMANO Jaša, „Jevreji u Rapskom logoru i njihovo uključivanje u NOR“ *Zbornik 2*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1973.
- Isti, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, 1980.
- STRUTZ Andrea, „Suddenly I was a ‚Judenbua‘ ...“ (Erinnerungen des Grazers Leo D., der in Kanada lebt)“, *Historisches Jahrbuch der Stadt Graz*, br. 38/39.
- STULLI Bernard, *Židovi u Dubrovniku*, Dubrovnik, 1976.
- SUNDHAUSSEN Holm, „Jugoslawien“, Wolfgang BENZ, *Dimensionen des Völkermordes*. ŠUMI Irena, Oto LUTHAR, „Holokavst kot osebna in skupinska izkušnja. pričevanja iz Prekmurja“, *Slovenski Judje. Zgodovina in Holokavst*, uredili Irena ŠUMI in Hannah STARMAN, Maribor, 2012., Maribor, 2013.²

- ŠUMI Irena, STARMAN Hannah (ur.), „Slovenski Judje. Zgodovina in Holokavst“, uredili Irena ŠUMI in Hannah STARMAN, Maribor, 2012.
- TALOS Emmerich, HANISCH Ernst, NEUGEBAUER Wolfgang & SIEDER Reinhard, *NS-Herrschaft in Österreich. Ein Handbuch*, reprint, Wien, 2001.
- TEITELBAUM Raul, „Jevreji Kosova za vreme Drugog svetskog rata“ Ha-Kol, br. 121, rujan – listopad 2011/5771, (prema: „Most – Bilten Udruženja useljenika iz bivše Jugoslavije u Izraelu“).
- TOLENTINO Emilio, „Fašistička okupacija Dubrovnika 1941–1945. i rješavanje 'Jevrejskog pitanja'“, Zbornik 1, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1971.
- TOŠ Maja, „Judje na Štajerskem do druge svetovne vojne“, *Slovenski Judje. Zgodovina in Holokavst*, uredili Irena ŠUMI in Hannah STARMAN, Maribor, 2012.
- TOŠ Marijan, „Uroš Žun in reševanje Judov 1938–1941 preko Maribora“ *Vsa-ko leto eno ime. Reševanje Judov 1938–1941 in slovenski pravičnik Uroš Žun*, Znanstveno srečanje, Maribor, 26. 1. 2011.
- VARGA László „Ungarn“, Wolfgang BENZ, *Dimension des Völkermords*.
- VODOPIVEC Nataša, *Podjetništvo v Mariboru in okolici med svetnim vojnama*, Maribor, 2004.
- VOIGT Klaus, *Zuflucht auf Widerruf. Exil in Italien 1933–1945*, (II. sv.), Stuttgart, 1993.
- Isti, *Joschkos Kinder. Flucht und Aliyaht durch Europa 1940–1943. Josef Indigs Bericht*, Berlin, 2006.
- Isti, „Josef Indigs Bericht über die ‚Kinder der Villa Emma‘“, *Exilforschung. Ein internationales Jahrbuch*, 24 sv., Berlin 2006. *Kindheit und Jugend im Exil. Ein Generationenthema*. Hg. Im Auftrag der Gesellschaft für Exilforschung (Society for Exil Studies von Claus-Dieter Krohn, Erwin Rotherjund, Lutz Winckler und Wulf Köpke unter Mitarbeit von Inge Hansen-Schaberg.
- Isti, „Das Exil von Österreichern in Italien 1938–1945“, Christina Köstner, Klaus Voigt (Hg.), *Österreichisches Exil in Italien 1938–1945*, Wien, 2009. str. 16–39.
- ZATEZALO Đuro, *Jadovno. Kompleks ustaških logora 1941*, knj.I–II, Beograd, 2007.

IZVORI SA INTERNETA

- CUZZI Marco, SUPERSLODA; www.criminidiguerra.it/TArmate.shtml.
- FELICE Renzo, Dr. Giuseppe Bastianini: U: Dizionario Biografico degli Italiani. di Renzo De Felice. Volume 7 (1970.) www.treccani.it ›

- Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes, Österreichische Holocaustopfer – Datenbank: www.doew.at/ausstellung/shoaopferdb.html
- ELSNER Georg: „Krieg verhindern wollen“ – Einer aus Deutschland. – Einer aus Deutschland. U. www.georg-elsner.de/dok/index.htm. Eine Dokumentation der Bundeszentrale für politische Bildung und der Gedenkstätte Deutscher Widerstand zum Hitler-Attentäter Georg Elser.
- HANČIČ Damjan – Renato PODBERSIČ; Žrtve nacionalsocijalizma in boljševizma med slovenskimi Judi: U.Svako leto eno ime. Srečanje Maribor 26.1.2011. Kulturni centar – Sinagoga, Maribor, www.zss.si/htm.
- JANDRIĆ Berislav, Prijepori saveznika oko zahtjeva Jugoslavije za izručenjem osumnjičenih za ratne zločine iz savezničkih izbjegličkih logora u Italiji 1945.–1947. U: Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, Jg. 38, H.2, S. 373–716: www.hrcak.srce.hr/file/11732
- KARAKAŠ Marica, Medicinsko osoblje i zdravstveno-higijenski uvjeti u logoru Jasenovac: www.Medicinsko-osoblje-i-zdravstveno-higijenski-uvjeti-u-logoru: www.cpi.hr/download/links/hr/7296.pdf, S.393
- KONZENTRATIONSLAGER HINTERBRÜHL: no-racism.net: Die Seegrotte und ihre verdrängte Vergangenheit als ...no-racism.net/article/2268/
- KOVAČIĆ Davor, Redarstvo Nezavisne Države Hrvatske uvodi red na zagrebačke ulice 1941. Godine: www.bib.irb.hr/datoteka/492894.Redarstvo_uvodi_red.doc (2. 11. 2012.).
- Nadbiskup Stepinac: Kako je nadbiskup Stepinac spašavao Židove – Glas Koncila, www.glas-koncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41... 29. sij 2012. ; također Glas Koncila 4 (1962) | 29. 1. 2012. www.oocities.org/duhovni_velikani/dokumenti.htm; Nadbiskup Stepinac zaštitnik Židova.
- NAVONOVIC Nisim, Jevreji Pristine: www.elmundosefarad.wikidot.com/jevreji-pristine
- PANČUR Andrej, Judje s Spodnje Štajerske in Gorenjske kot žrtve holokavsta v Evropi. www.iznz.si/doc./ZGO/Holokavst (11.10.2007)
- PIZZUTI Anna, Ebrei stranieri internati in Italia durante il periodo bellico. www.annapizzuti.it/
- RAMAJ Albert, Rettung von Juden in Albanien. <http://davidkultur.at/ausgabe.php?ausg=73&artikel=504>.
- Ratna kronika Splita: www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-1945 –
- SCHMIDT, Amy K, Drugi svjetski rat na prostoru bivše Jugoslavije (World War II Yugoslav Material in the National archives. Arhivski vjesnik, god. 42 (1999), str. 289-352, S.3010, 312. 315: www.hrcak.srce.hr/file/16259
- THE RIGHTEOUS ENEMY (Critical Acclaim): <http://www.jewishfilm.org/Catalogue/films/righteousenemy.htm>

VASILJEVIĆ Zoran, Sabirni logor Đakovo: www.elmundosefarad.wikidot.com/sabirni-logor-dakovo-zoran-vasiljevic

Wannseekonferenz: www.dhm.de/lemo/html/wk2/holocaust/wannse

YAD VASHEM, Research – The Holocaust: About the Holocaust: www1.yad-vashem.org/yv/en/holocaust/index.asp

Ana Maria Gruenfelder

UNDESIRABLE GUESTS: JEWISH REFUGEES IN YUGOSLAVIA (1938-1945)

SUMMARY

In this research I looked at the destiny of Jewish men and women who, since 1933, and mostly in 1938, sought refuge in the Kingdom of Yugoslavia. The research is focused on the Drava and Sava districts – primarily for the reason that these two northern districts of former Yugoslavia were already as of 1933 under a strong pressure of immigrants from Austrian, Hungarian and Italian borders. Archive material from archives in Slovenia and Croatia substantiate this assumption (another reason of personal nature is that I do this research without any financial support and therefore I have to limit the scope to the archives accessible to me without lengthy travel and additional accommodation costs).

The archives led me to paying attention to individual destinies. I came across personal names of Jewish refugees also in memoirs of the period, the few direct testimonies, since such sources are becoming more available only as of recently. The first source for me was the Yugoslav police, which published all-points bulletins for illegal migrants. Following such traces, I was in position to track some individuals also through the archives for World War Two in Yugoslavia and I could identify successful escapes or their being taken to concentration camps and violent death. The second part of the work the „Old Jewish Refugees in Occupied Yugoslavia“ offers chronological review of deportations to death camps – I wanted to emphasize data on where, when and in which manner their traces disappear and where and how individuals perished. Regarding the camps in the Independent State of Croatia abundant literature exists abroad and all across the former Yugoslavia, but seldom do we see data on foreign Jews, and if we see them it is as a group, not as individuals. In this manner I contributed to making more complete the data bases of the Documentary Archives of the Austrian Resistance Movement (Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes) and of the Yad Vashem Memorial Centre.